

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO

DIPLOMSKA NALOGA

**MIGRACIJE ŽENSK IN SKRBBSTVENO DELO:
NOVE OBLIKE STARŠEVSTVA**

Mentorica: red. prof. dr. Darja Zaviršek

Bojana Sinic

Ljubljana, 2012

PODATKI O DIPLOMSKI NALOGI

Ime in priimek: Bojana Sinic

Naslov diplomske naloge: Migracije žensk in skrbstveno delo: nove oblike starševstva

Kraj: Ljubljana

Leto: 2012

Število strani: 60

Število slik: 1

Število virov: 49

Število bibl. opomb: 9

Mentorica: red. prof. dr. Darja Zaviršek

Deskriptorji: migracije žensk, skrbstveno delo, skrbstveni deficit, migrantske delavke, globalne verige skrbi, socialno starševstvo, transnacionalne družine.

Povzetek:

Diplomska naloga se ukvarja s tematiko skrbstvenega dela migrantskih delavk s poudarkom na vezeh, ki se vzpostavijo pri odnosu skrbi.

Globalne spremembe so povzročile množično povpraševanje po delovni sili, ki opravlja skrbstvena dela v zasebnih gospodinjstvih. Bogati svet išče pomoč za gospodinjstvo, varstvo in skrb za otroke in negovanje obolelih in ostarelih članov družine pri revnih oz. družbeno depriviligiranih skupinah, ki ponujajo svojo delovno silo na globalnem trgu dela. Tako povpraševanje povzroča množične migracije žensk iz manj razvitih držav, kar pa pomeni tudi odtekanje delovne sile, ki skrbi za otroke, stare in bolne v izvornih območjih držav. Odsotne matere nadomeščajo sorodnice, starejše hčere in celo plačane varuške – notranje migrantke. V tem procesu skrbi pa se med vsemi akterji razvijajo tesne medsebojne vezi. Današnje migracije žensk po svetu in nekoč migracije aleksandrink tako prikažejo različne primere alternativnih oblik skrbi, ki odstopajo od tradicionalnih vzorcev in prikažejo nove oblike starševstva.

Diploma Thesis Title: The Migration of Women and Care Work: New Forms of Parenthood.

Descriptors: migration of women, care work, care deficit, migrant workers, global care chains, social parenthood, transnational families, Alexandrian women.

Abstract:

The diploma thesis addresses the issue of care work of female migrant workers that perform care work abroad, with special emphasis on mutual ties that are created in care relationship.

Global changes have created mass demand for the workforce performing care work in private households. The rich world seeks workers that perform household help, child care, and nursing of the elderly and sick family members in poor and socially deprived groups respectively that offer their workforce on the global labour market. Such demand causes mass migrations of women from less developed countries, thus consequently the workers that perform child care and nursing of the elderly and sick are leaving their countries of origin. Absent mothers are replaced by female relatives, older daughters or even paid nannies – internal migrants. People involved in the process of care are tightly linked with mutual ties. Global migrations of women today and migrations of Alexandrian women in the past show different examples of alternative forms of care that depart from traditional patterns and present new forms of parenthood.

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO

DIPLOMSKA NALOGA

**MIGRACIJE ŽENSK IN SKRBBSTVENO DELO:
NOVE OBLIKE STARŠEVSTVA**

Mentorica: red. prof. dr. Darja Zaviršek

Bojana Sinic

Ljubljana, 2012

“Čigava punčka si?” vpraša Josephine Perera, varuška iz Šrilanke, svojo dvoletno varovanko Isadoro v Atenah.

Isadora se nekoliko zamisli in nato pogleda proti zaprtim vratom druge sobe, v kateri dela njena mama, kot bi želela reči: “Tam notri je moja mama”.

Josephine jo nežno požgečka in ji reče: “Ne, ti si moja punčka”. Nato ji Isadora odgovori: “Skupaj!”

Isadora ima dve mamici – svojo mamo in Josephin. In zagotovo ima otrok, ki ga ljubi mnogo odraslih, neizmerno srečo.

PREDGOVOR

Revija Socialno delo s tematsko številko o Socialnem starševstvu, v kateri so obravnavana področja, kot so istospolno starševstvo, mednarodne posvojitve in oploditve z biomedicinsko pomočjo, ki rušijo konstrukt naravnega, primerne in s tem tudi zaželenega starševstva, je pritegnila mojo pozornost. Na predlog mentorice Darje Zaviršek sem se tako odločila za raziskovanje socialnega starševstva pri procesu migracije žensk, ki opravljajo skrbstvena dela.

Proces globalizacije in povpraševanje po skrbstvenem delu je povzročilo rast števila migrantskih delavk in tako tudi večanje števila transnacionalnih družin, ki so ločene z razdaljo in državnimi mejami. Odhod mater in fizična odsotnost pa ne pomeni, da so izgubile stik s svojimi družinami – povezave se ohranijo in vzpostavijo se nove oblike upravljanja z gospodinjstvom in zagotavljanja potreb družinskih članov brez fizičnega stika. Ti procesi spodbujajo nove transnacionalne prakse in stile življenja.

Migrantskim delavkam, otrokom, za katere skrbijo v času njihove migracije, otrokom, ki so ostali doma, in odraslim, ki skrbijo za njih, je skupna izkušnja socialnega starševstva. Za to, da bi izvedeli, kaj pomeni življenje s socialnimi starši, je treba prisluhniti posamezniku. V diplomskem delu sem tako zbrala zgodbe otrok in odraslih z izkušnjo socialnega starševstva v procesu mednarodnih migracij in analizirala teoretične koncepte, ki so del tega migracijskega procesa (skrbstveno delo, družbeno konstrukcija materinstva, vlogo ženske kot gospodinje, teorijo navezanosti, teorijo izgube).

Ljudje živijo v najrazličnejših družinskih oblikah, kljub temu pa so vloge socialnega starševstva ostale družbeno in institucionalno nevidne. Naloga socialnega dela je, da naredi vse oblike družin vidne, prepoznane in enakopravne. Vedno znova moramo izhajati iz perspektive samodefiniranja, iz načela, da ni v naprej predpisane oblike družine, ki bi nam zagotovila srečo oz. ki bi bila že v naprej slaba.

ZAHVALA

Na tem mestu bi se najprej zahvalila mentorici, prof. dr. Darji Zaviršek, za strokovno pomoč in usmerjanje pri izdelavi diplomskega dela.

Prav tako bi se rada zahvalila društvu Aleksandrink, ki mi je pomagalo pri iskanju informatorjev, in mojima sogovornikoma, otrokoma aleksandrink, Veri Sulič in Silvu Furlanu, ki sta z mano delila svojo življenjsko zgodbo.

Posebna zahvala pa gre mojim staršem, ki so mi stali ob strani v času mojega študija in vsem, ki so mi s svojim znanjem in podporo pomagali pri dokončanju diplomskega dela.

KAZALO

PREDGOVOR

1 MIGRACIJE	8
1.1 ZGODOVINSKI PREGLED MIGRACIJ	8
1.2 MIGRACIJE ŽENSK	9
1.2.1 Marginalizirana vloga žensk v migracijskih tokovih	9
1.2.2 Migrantke v očeh javnosti	10
2 SKRBBSTVENO DELO	11
2.1 SKRBBSTVENO DELO V PREDMODERNI EVROPI	11
2.2 PREOBRAZBA SKRBBSTVENEGA DELA V NE-DELO.....	12
2.3 SKRBBSTVENI DEFICIT IN GLOBALNE VERIGE SKRBI	13
3 GLOBALIZACIJA DRUŽBENE REPRODUKCIJE	14
3.1 VZORCI MIGRACIJ ŽENSK.....	14
3.2 STRUKTURNE ZNAČILNOSTI PLAČANEGA SKRBBSTVENEGA DELA	16
3.2.1 »Live in« »Live out«.....	18
3.3 POLITIKE USKLAJEVANJA DELA IN DRUŽINE.....	19
4 MEDNARODNE MIGRACIJE ŽENSK V 21. STOLETJU	20
4.1 GLOBALNE SKRBBSTVENE VEZI.....	20
4.3 TRANSNACIONALNI DRUŽINSKI ODNOSI.....	22
4.3.1 Teorija navezanosti	23
4.3.2 Teorija izgube.....	24
4.3.3 Izkušnje separacije in ponovne združitve transnacionalnih družin.....	25
4.4 SKRBBSTVENO DELO KOT NARAVNI ATRIBUT.....	28
4.5 PRIČAKOVANA VLOGA MATERE IN GOSPODINJE	30
5 SLOVENSKE MIGRACIJE ŽENSK V EGIPT	32
5.1 OTROCI ALEKSANDRINK IN PRESTRUKTURIRANJE DRUŽINSKIH VLOG ...	34
5.2 VAROVANCI ALEKSANDRINK	37
5.3 VRNITEV DOMOV	41

6 SPREMEMBE OBLIK IN KOMPOZICIJ DRUŽINE	43
6.1 SOCIALNO STARŠEVSTVO V PROCESU MEDNARODNIH MIGRACIJ	44
7 UKREPI, KI PODPREJO TRANSNACIONALNE DRUŽINE IN MOŽNI PRISPEVKI SOCIALNEGA DELA	47
8 ZAKLJUČEK	49
9 VIRI IN LITERATURA.....	51
10 PRILOGE	55

KAZALO SLIK

Slika 1 Voščilnica, ki jo je od nekdanjih varovancev prejela aleksandrinka Marija Černe, Bilje, 80.leta 20.stoletja.	40
--	----

1 MIGRACIJE

1.1 ZGODOVINSKI PREGLED MIGRACIJ

»*Homo migrans* obstaja, odkar obstaja *Homo sapiens*; kajti selitve spadajo med *conditio humana* prav kakor rojstvo, razmnoževanje, bolezen in smrt. Migracije kot družbeni procesi so, razen izгона in bega, odziv na bolj ali manj kompleksne ekonomske in ekološke, socialne in kulturne, eksistenčne in družbene razmere.« (Bade 2005: 8).

Klinar (1976; po Lukšič Hacin 1995: 49–50) pravi, da so migracije fizično gibanje posameznikov ali skupin v geografskem prostoru, ki pripelje do relativno trajne spremembe kraja bivanja. Pojem migracije vsebuje tako emigracijo (izselitev) kot imigracijo (priselitev) in zajema hkrati spreminjanje prostorskega in socialnega okolja. Spremembe kraja bivanja izzovejo pomembne družbene spremembe: spremembe družbenih odnosov, interakcijskih sistemov, družbenih skupin, institucij, norm, vrednot, kulture, identitete itd.

Človeštvo se je v zgodovini neprestano selilo, vendar so bili ti premiki pred oblikovanjem nacionalnih držav precej manj nadzorovani in omejevani (Teitelbaum 2005; po Cukut Krilić 2009: 23). Sistematično ukvarjanje z migracijami v Evropi in ZDA sega v prvo polovico devetnajstega stoletja, to je v obdobje uveljavljanja nacionalnih držav, ko je, kot poudarja zgodovinar Bade (2005; po Cukut Krilić 2009: 23), nacionalna država dokončno postala »odločilna politična strukturna oblika«. Skupne lingvistične, kulturne in zgodovinske izkušnje ter kazalniki, kot so prebivanje na skupnem ozemlju in »skupni izvor«, so postali razločevalni znaki, ki so navznoter opredeljevali nacionalne populacije (Cukut Krilić 2009: 24).

Predstava o nacionalnih populacijah je spremenila razumevanje migracijskih procesov. Razmah etničnega nacionalizma v poznem devetnajstem in zgodnjem dvajsetem stoletju je povzročil kolektivno razločevanje med »lastnimi« in »tujimi državljani«. Migrante so vedno bolj obravnavali kot politično nevarne ter nacionalno in rasno temeljno različne, »druge« (Wimmer in Glick Schiller 2003; po Cukut Krilić 2009: 25). Zanikanje vloge migrantov v procesu izgrajevanja naroda pa je bilo temeljnega pomena za oblikovanje mita o domnevni

nacionalni homogenosti tako zamejenih populacij (Castles in Miller 1998; po Cukut Krilić 2009: 25).

S prvo svetovno vojno se je končalo obdobje liberalne selitvene politike, pojavile so se omejitve na področju zaposlovanja tujcev, trg dela pa je postajal čedalje bolj zaprt in reguliran. To še posebej velja po letu 1914, ko so države postopoma uvedle administrativni nadzor svojih meja (potne liste) (Kovač 2003: 67). V obdobju od srede petdesetih let do začetka sedemdesetih let dvajsetega stoletja Evropa beleži ekonomsko rast, katere posledica je bilo hitro povečanje delovnih migracij. Tedanji delovni migranti so se zaposlovali predvsem v proizvodnji in gradbeništvu, torej v panogah, ki so primarno zaposlovale moške. Delodajalci so kmalu izrazili potrebo tudi po delovni sili v panogah, ki so »tradicionalno« zaposlovale ženske, tj. v skrbstvenih poklicih – šolstvu, zdravstvu in zasebnih gospodinjstvih (Cukut Krilić 2009: 27). Pomen in obseg migracij sta se v evropskem merilu povečala po drugi svetovni vojni, zlasti po letu 1980. Temeljna značilnost sodobnih migracij so globalizacija, vedno večje število migracij, raznolikost, feminizacija in politizacija (Castles in Miller 1998; po Cukut Krilić 2009: 29).

1.2 MIGRACIJE ŽENSK

1.2.1 Marginalizirana vloga žensk v migracijskih tokovih

Tako kot so bile ženske v preteklosti manj prisotne v javnosti, tako so bile tudi migrantke delavke »skrite« v procesu migracij (Drnovšek 2004: 384). Klasične teorije migracij skoraj popolnoma zanemarijo specifičnost migracijskih izkušenj žensk, osredotočajo se zlasti na ekonomske vidike migracij in manj na socialne in kulturne vidike. Raziskovalci so migrante obravnavali »kot bitja brez spola« ali pa so predpostavljali, da vsi migranti, ne glede na spol, migracijo izkusijo na enak način. Študije so temeljile na stereotipu o migrantkah kot ženah in materah, ki se pridružijo moškim le zaradi združitve z družino, ne pa samostojno in po lastni iniciativi; marginalizirale so njihovo dejavno vlogo v migracijskih procesih in hkrati predpostavljale, da so njihove migracijske izkušnje sekundarnega pomena. Izkušnje žensk so bile tako v prevladujočih študijah o migracijah pogosto spregledane, obravnavane so bile

stereotipno, morebitne specifičnosti njihove migracijske izkušnje pa zamolčane (Cukut Krilić 2009: 155).

Raziskovanje povezave med spoloma in migracijami postane predmet zanimanja raziskovalcev v Evropi in Ameriki šele v zgodnjih osemdesetih letih dvajsetega stoletja. Analiza z vidika spola pomeni »vidnosti« oziroma upoštevanja ženskih izkušenj in temeljno spremembo predpostavk migracijske teorije (*ibid.*).

1.2.2 Migrantke v očeh javnosti

Različne odzive javnosti do ženskega izseljevanja se lahko najbolj razbere v časopisju, stališčih predstavnikov najrazličnejših družbenih skupin in ideologij, npr. Cerkve, in nenazadnje tudi v leposlovju¹, umetnosti in glasbi. Katoliški tradicionalizem v pogledih na družino se odraža v izseljenstvu skozi vsa obdobja (pred prvo, med obema vojnama in v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja) in še danes. Patriarhalno okolje je poudarjalo vlogo ženske kot žene, odvisne od moškega, ki je hranilec družine. Zaposlene ženske na tujem so imele običajno za enakovredno delo tudi nižjo plačo kot moški. Uvedba formalne enakopravnosti žensk in moških v socialističnem obdobju starega odnosa ni avtomatično spremenila. Ženske, ki so odšle za možem in z otroki v tujino, so pogosto ostale gospodinje in tudi delo, s katerim so zaslužile dodatni zaslužek, je bilo vezano na gospodinjska opravila (npr. boarding houses v ZDA) (Drnovšek 2004: 385).

Čas množičnega izseljevanja je bil hkrati tudi čas, ko so se ženske začele bolj zavzemati za ženske pravice. V tem času so bila tudi na slovenskem ustanovljena ženska društva, organizacije in žensko časopisje, vendar tako splošno kot tudi žensko časopisje ni namenjalo izseljevanju žensk in njihovemu življenju v tujini večje pozornosti. Več je bilo govora o

¹ Iz pesmi Lepa Vida lahko razberemo negativen odnos moških piscev do ženske migracije (aleksandrinsk). Kazen Lepe Vide je večni spomin na bolnega otroka in ostarelega moža ter občutek krivde, da je zaradi obljub po boljšem življenju zapustila dom. Pesem Antona Aškercja Egipčanka se prav tako konča s svarilom mladim dekletom, naj ne končajo kot Malika, katera je pristala v haremu, zbolela in prišla skesana domov umret (Barbič in Miklavčič-Brezigar 1999; po Škrli 2009: 150). Kot poudarja Škrli (2009: 150) pa se odnos moških literarnih piscev do ženske migracije do danes ni veliko spremenil, saj je v zbirki novel *Južni veter* Marjana Tomšiča prav tako mogoče zaslutiti obsojanje ženske migracije.

razbijanju družin, propadu moralnih vrednot in slabljenju vere, kar zlasti zasledimo v katoliškem tisku² (Drnovšek 2004: 387).

Odnos do ženskega izseljevanja je povezan z vlogo ženske v izseljenskih družbah. Zaviršek in Herath (2010: 832–833) pišeta, da danes ženske iz Šrilanke, ki migrirajo ali pa živijo ločeno od družine v oddaljenih krajih na območjih proste trgovine, pogosto doživljajo vzorec patriarhalnega pregona. Z iskanjem zaposlitve so kaznovane za svojo samostojnost, obtožene promiskuitete in pogosto odgovorne za nasilna dejanja drugih. Skupina študentov socialnega dela iz Šrilanke je povedala: *»Spolna zloraba otroka v družini s strani očeta je velikokrat videna kot posledica materinega odhoda zaradi iskanja službe na Bližnjem vzhodu. Ljudje so mnenja, da ko matere odidejo, moški nimajo nobenega drugega spolnega partnerja kot najstarejše hčerke. Krivci za spolne zlorabe otrok tako niso moški, ampak ženske, ki dom zapustijo.«*

2 SKRBBSTVENO DELO

»S »skrbjo« označujemo plačano in neplačano odnosno (vzgoja, nega, opora odvisnih in pomoči potrebnih družinskih članov) in neodnosno (npr. priprava hrane, čiščenje) družbeno reproduktivno delo« (Šadl 2010a: 118).

2.1 SKRBBSTVENO DELO V PREDMODERNI EVROPI

V predmodernem evropskem gospodinjstvu, tudi če je bilo le-to zelo majhno, je bilo doma veliko dela, ki je bilo zelo zahtevno (treba je bilo nabrati les, načrpati vodo, skuhati kosilo, ročno oprati perilo). Čeprav se niti ženske niti moški večinoma niso zaposlovali zunaj doma, saj je bila družina tudi produkcijska enota, je bila pomoč služinčadi na domu nujna za vzdrževanje gospodinjstva. Služabniki in služabnice so pomagali pri vseh delih, povezanih z ohranjanjem in vzdrževanjem gospodinjstva, in ne samo pri gospodinjenju in varovanju otrok.

² V katoliškem tisku lahko najdemo zapise o vplivih migracije na posameznika podobne sledečemu: »[...] medtem ko ima trajna migracija za emigranta kot posameznika nepopravljive posledice, prizadene začasna v negativnem smislu tudi župnijo [...] začasni emigrant, vzgojen v patriarhalnem okolju, dokaj hitro sprejema tuje navade. Ob vrnitvi postane župnija povsem tuja njegovi miselnosti [...]. V stiku s tujim okoljem in navadami, ki so popolnoma v nasprotju s patriarhalnimi običaji, se začne sam uveljavljati [...]. Vstopa v življenjski stil, ki je brez patriarhalne zaščite in brez varstva svetih zavetnikov župnije« (Manoukian 1988; po Škabar 2000: 52).

Ženske so opravljale reproduktivno in produktivno delo, bile so tkalke, mlinarice, krčmarke, mesarice in vse to je bilo pojmovano kot domače delo. Reprodutivno in produktivno delo tako nista bili ločeni in različno vrednoteni deli. V 17. stoletju pa je z industrializacijo prišlo do ločitve družine in ekonomije in do drugačne razporeditve vlog v družini. Industrializacija je moškim odprla svet zunaj doma, ženskam pa svet zaprla v področje, omejeno na dom. Postale so nezaposlene, ekonomsko odvisne gospodinje, moški pa edini prejemnik plače ali mezde, ki je s svojim delom vzdrževal ženo-gospodinj in otroke (Hrženjak 2007: 17–26).

2.2 PREOBRAZBA SKRBTSTVENEGA DELA V NE-DELO

V predmodernih evropskih družbah je bilo domače delo vidno in prepoznano kot potrebno. Z ločitvijo dela od doma, ki nastopi z industrializacijo, pa se domače reproduktivno delo spremeni v ne-delo, ki je v domeni zasebne sfere in žensk. Označeno je kot »delo iz ljubezni«, kot delo, ki ni posledica družbene pogodbe, pač pa je naravni atribut ženske in ker ni plačano in všteto v družbeni bruto prihodek, tudi ni videno kot delo (Hrženjak 2007: 23). Ženske so tako tiste, ki opravijo večino domačega dela (gospodinjskega, skrbstvenega, potrošniškega, organizacijskega in odnosnega), in ko pridejo iz službe domov, pričnejo delati v »drugi izmeni« (*second shift*) (Hochschild 1989; po Hrženjak 2007: 23). Moški se le postopno in selekcionirano vključujejo v domače delo in to v tiste dejavnosti, ki so bolj zaželeni in bolj prijetni. To pomeni delo na področju varstva otrok, kot denimo igra z otroki, sprehodi, izleti, pomoč pri učenju, medtem ko »manj prijetna skrb« za bolnega otroka ostaja žensko delo³ (Hrženjak 2007: 25). Gospodinjsko in skrbstveno delo v zasebni sferi reprodukcije se tako bolj kot na moške premešča na globalni trg, natančneje na najeto delovno silo (drugih) žensk. Ženske, ki najemajo delovno silo za opravljanje nujnih dejavnosti v družini, pridobijo »svobodo« in neodvisnost od dvojne obremenjenosti, ki pa ostaja realnost socialno deprivilegiranih žensk nižjih družbenih slojev. Šadl poudarja, da danes za žensko z uspešno poklicno kariero, oblečeno v Armanijeve oblačila ter s Pradino torbico v eni roki in otrokom v drugi, ne stoji moški, temveč druga (nevidna, neslišna ter pogosto slabo plačana) ženska, ki čisti »njen« dom, »ji« kuha in skrbi za »njene« otroke (2004: 980–981).

³ Podatki o odsotnosti z dela zaradi skrbi in nege družinskih članov in članic v Sloveniji kažejo, da ženske izostanejo od dela zaradi razlogov nege 6-krat bolj pogosto kot moški (Analiza stanja. Podlaga za Predlog Resolucije o nacionalnem programu za enake možnosti žensk in moških (2005–2013) 2005; po Hrženjak 2007: 25).

2.3 SKRBBSTVENI DEFICIT IN GLOBALNE VERIGE SKRBI

Skrbstveni deficit je eden glavnih družbenih problemov, s katerim se sooča veliko držav. Ločimo lahko dve glavni spremembi, ki v zadnjem četrtletju 20. stoletja ustvarjata skrbstveni deficit v številnih družbah bogatega severa in revnega juga. To sta po eni strani povečanje participacije žensk na trgu delovne sile ob bistveno nespremenjeni spolni delitvi skrbstvenega dela v zasebni sferi, po drugi strani pa globalna ekonomska rekonstrukcija in neoliberalne politike spodkopavajo temelje socialne države, iz katere posamezniki pridobivajo resurse za zagotovitev svoje blaginje in socialne varnosti (Šadl 2010a: 118).

Največji pritisk zaradi zmanjšanja javnega sektorja in državne podpore delavcem občutijo znotraj neformalnega sektorja ženske, saj se predvsem od njih pričakuje, da bodo zadovoljile potrebe družinskih članov in tako neposredno s svojim skrbstvenim delo subvencionirale neoliberalne gospodarske sisteme. Ta pritisk pa ne ustvarja skupne usode, ki bi združevala vse ženske, ampak ustvarja nove delitve znotraj kategorije spola (Šadl 2010b: 144–145).

Gospodinjstva se s skrbstvenim deficitom soočajo na različne načine. V bogatejših državah vedno več zaposlenih žensk prenaša svoje skrbstvene obveznosti na revnejšo ali ranljivejšo populacijo, t. i. družinske ali skrbstvene delavke. Predhodne generacije zaposlenih žensk so se lahko opirale na pomoč svojih mater in drugih sorodnic, danes pa so babice, tete, sestre itd. tudi same zaposlene in s tem povečini tudi dvojno obremenjene. Neplačana pomoč s strani družinskih članov ustvarja obligacije, ki zahtevajo časovni vložek in te »cene« družbene (iz)menjave zaposlene ženske običajno niso zmožne plačati. Tako je plačana pomoč pogosto bolj privlačna alternativa za produkcijo gospodinjstva kot sorodstvene vezi. Zaposlene ženske pa s svojim delom v produkciji zaslužijo mnogo več, kot plačajo delovno silo, ki prevzema dejavnosti reprodukcije njihovih družin. Varuške, *au pair*, čistilke, gospodinjske pomočnice, likalke ter negovalke ostarelih in bolnih članov družine tako blažijo »deficit skrbi«, ki ga povzročajo časovno in psihološko intenzivne kariere obeh spolov. Govorimo lahko o »cash-rich, time-poor« trgu (Šadl 2004: 983).

V revnih državah skrbstvene obveznosti zaposlenih mater prevzamejo starejši otroci, možje ali člani razširjene družine, v najslabšem primeru nihče – tedaj so pomoči potrebni prepuščeni samim sebi. Ženske, ki ekonomsko migrirajo v smeri jug–sever, kjer gospodinjiijo ter

oskrbujejo odvisne in onemogle družinske člane, nadomeščajo svojo lastno skrbstveno delo v državi izvora tudi z najeto lokalno delovno silo revnejših žensk. Tako nastajajo t. i. »globalne verige skrbi«, ki utelešajo in reproducirajo nove globalne družbene delitve in hierarhije (Šadl 2010: 119). Tipičen primer globalne verige je: starejša hči iz revne družine v državi tretjega sveta skrbi za svoje sorojence, medtem ko njena mati dela kot varuška otrok matere, ki je migrirala v državo prvega sveta, ta pa skrbi za otroka družine v razviti državi (Hochschild 2000; po Šadl 2010b: 148). Verige skrbi lahko povezujejo tudi ruralna in urbana področja znotraj iste države. Bolj kompleksne verige pa se začnejo v eni revni državi, se razširijo na nekoliko manj revno državo in se končajo v bogati državi (Šadl 2010: 148).

3 GLOBALIZACIJA DRUŽBENE REPRODUKCIJE

Razprave o globalizaciji namenjajo vprašanju spola in skrbstvenega dela zelo malo pozornosti, čeprav so ženske osrednje udeleženke v globalizaciji, s katero se povezuje kriza skrbi po vsem svetu. Skrbstveno delo ustvarja dnevne življenjske pogoje za zagotavljanje zdravja in dobrega počutja ljudi in je neizogiben pogoj za nadaljevanje sleherne družbe, tudi za reprodukcijo sodobnega globalnega kapitalizma (Šadl 2010b: 139).

3.1 VZORCI MIGRACIJ ŽENSK

Globalno povpraševanje po delovni sili, ki bi delala v zasebnih gospodinjstvih (skrb za družine, otroke, starejše, čiščenje in vzdrževanje hiš in posesti), se je v zadnjih letih močno povečalo. Tako povpraševanje je povzročilo množične migracije žensk zlasti v ZDA, Kanado, Evropo in vedno bolj tudi na Bližnji vzhod. Večina gospodinjskih delavk in negovalk prihaja iz gospodarsko nerazvitih držav: Ukrajine, Romunije, Filipinov, Šrilanke, Indonezije, Ekvadorja, Moldavije in Peruja (Cukut Krilić 2009: 51).

V tujino migrirajo predvsem premožnejše delavke, saj je migriranje v države prvega sveta odvisno od finančnih sredstev. Večkrat so prisiljene vzeti nestabilne službe za nižjo plačo in izobrazbo, kot so usposobljene, čeprav jih je velika večina visoko izobraženih in imajo izkušnje na svojem področju dela. V primerjavi z domačimi ponudnicami, migrantske delavke ponujajo prilagodljivo in poceni delovno silo, kljub temu pa kot gospodinje zaslužijo veliko

več, kot bi v svoji državi na najvišjem delovnem mestu. S sredstvi, ki jih pošiljajo, omogočijo svoji družini ekonomsko in družbeno mobilnost navzgor, medtem ko se same znajdejo v paradoksalnem položaju ekonomske mobilnosti navzgor in socialne mobilnosti strmo navzdol (Hrženjak 2007: 46).

V t. i. državah v razvoju, zaradi vedno manjše možnosti zaposlovanja moških v »tradicionalno« moških poklicih in vedno slabših možnosti za »tradicionalne« načine ustvarjanja dobička, zagotovitev »preživetja družine in skupnosti« vedno bolj postaja naloga ženske. Dobrowolsky in Tastsoglou pravita, da lahko govorimo o feminizaciji preživetja (2006; po Cukut Krilić 2009: 50). Migrantska delavka iz Ukrajine je povedala: *»[...] moj najmlajši sin je bil ravno pred koncem srednje šole in rabili smo denar, da bi lahko plačali njegov študij [...]. Problem je bil, ker je z razpadom Sovjetske zveze (ZSSR) propadla tudi industrija in vojska, in tako v našem mestu ni bilo več nobenih delovnih mest za moške. Ostale so samo nizko plačane službe za ženske. Moj mož je tako izgubil službo in si našel drugo za polovični delovni čas. Moja plača je bila smešno nizka in naši dohodki niso zadostovali, da bi preživljali družino z dvema otrokoma. Tako sem se odločila, da bom odšla delat v tujino.«* (Tolstokorova 2010: 200).

Oishi⁴ pravi, da vzrok za migracijo žensk ni samo revščina, kar dokazuje podatek, da imajo nekatere države, iz katerih emigrira veliko žensk, višji dohodek na prebivalca kot države, iz katere ženske ne emigrirajo (npr. Bangladeš). Pri svojem odhodu od doma se morajo migrantke počutiti udobno, zato je za migracijo žensk pomembna odprtost emigracijske politike za ženske in neobsojanje s strani skupnosti. K sprejetju ženske migracije veliko prispeva vključenost države v globalno ekonomijo, katera sproži najprej notranjo mobilnost in se ljudje navadijo dejstva, da ženska sama zapusti njihovo skupnost in gre delat v oddaljeno mesto. Zelo pomembna pa je tudi neodvisnost in možnost odločanja žensk v družini, še posebno kar se tiče finančnih zadev. Na Filipinih in Šrilanki, kjer je emigrantk zelo veliko, so večinoma ženske tiste, ki upravljajo družinske finance. Zadolžene so za družinski proračun in organiziranje finančnih načrtov za otroke in druge družinske člane. V Bangladešu, kjer je emigrantk malo, ženske nimajo nadzora nad družinskim denarjem in veliko jih ne ve, koliko denarja ima njihova družina.

⁴ Gender and Migration: An Integrative Approach. Dostopno na: <http://www.ccis-ucsd.org/PUBLICATIONS/wrkg49.PDF> (25.2.2012).

3.2 STRUKTURNE ZNAČILNOSTI PLAČANEGA SKRBBSTVENEGA DELA

Plačano gospodinjsko delo predstavlja obsežno kategorijo zaposlenih v svetovnem merilu, vendar mednarodni standardi, ki bi regulirali plačilo in pogoje njihovega dela, ne obstajajo. Posamezne države so že sprejele zakon o minimalnem plačilu, vendar se večina delavk ne zaveda svojih pravic. Plačano družinsko delo je v nekaterih državah strogo institucionalizirano in regulirano s strani države in sindikatov (npr. v Franciji), zopet v drugih pa prepuščeno bolj *laissez-faire* pristopu (npr. ZDA, Rusija, v južni Evropi še posebej v Španiji, Italiji in Grčiji) (Šadl 2004: 986). Migrantske delavke iz tretjega sveta so plačane in obravnavane slabše kot Evropejke, ki imajo varnejše »pogodbe« in bolj simetrične odnose z delodajalci/kami. Tudi posamezne dejavnosti družinskega dela so različno vrednotene in plačane. V Veliki Britaniji ima tako reproduktivno delo višji status in je bolje plačano kot čiščenje, varuške so pretežno mlade, bele, neporočene ženske iz srednjega razreda, čiščenje pa je domena starejših, poročenih žensk iz delavskega razreda (Gregson in Lowe 1994; po Šadl 2004: 987).

Plačano domače delo ima v družbi zelo nizek status in nizko tržno vrednost, kar tudi ohranja nizek status žensk, ki ga opravljajo. Nizka tržna vrednost pa ne izhaja iz nizkega povpraševanja po njem ali iz enostavnega dela, saj gre namreč za fizično težko delo, ki ob skrbstvenih dejavnostih vključuje tudi emocionalno dimenzijo. Nizko tržno vrednot tako določa nizko družbeno vrednotenje ženskega reproduktivnega dela (Hrženjak 2007: 25–26).

Delodajalke, kot ugotavlja Anderson (2000; po Šadl 2004: 986), ne kupujejo samo delovne sile, temveč celotno osebnost. Pogosto specificirajo, da želijo najeti osebo, ki je ljubeča in potrpežljiva z njihovimi otroki, dobra in ustrežljiva z ostarelimi, ki nima močnega telesnega vonja itd. Gospodinjske pomočnice in varuške torej pogosto izbirajo glede na njihove osebnostne in fizične lastnosti in ne na osnovi njihovih znanj in spretnosti. Starši z zahoda migrantske delavke, ki opravljajo skrbstveno delo, obravnavajo kot ljubeče in potrpežljive z njihovimi otroci in te lastnosti same vidijo kot njihovo naravno poslanstvo. Pogosto njim

nalagajo tudi naloge in načine čiščenja, ki jih sami nikoli ne bi opravljali oz. vsaj ne tako pogosto⁵.

Obseg migracij žensk se je z leti povečal, povečalo pa se je tudi število zlorab in izkoriščanj, in ker največ žensk dela v spodnjem delu hierarhične delovne sile, so tudi najbolj ranljive. Posebej ranljive so družinske pomočnice, ki delajo v zasebnih domovih, kjer ni možen zadosten nadzor. Pogosto prihaja do seksualnega nadlegovanja, posilstev, neplačil ali premajhnih plačil, verbalnega in fizičnega nasilja. Zaradi naraščajočih problemov je veliko mednarodnih organizacij začelo opozarjati na probleme ženske migracije⁶. Ena od teh je tudi spletna stran *Migrant Rights*⁷, katere namen je ozaveščanje o težkih položajih migrantov na Bližnjem vzhodu in spodbujanje socialnih ukrepov za varstvo pravic migrantov. Na spletni strani lahko preberemo številne zgodbe migrantk, ki so živele v sužnjelastniškem položaju. Njihov delavnik je obsegal 24 ur in jim ni dopuščal časa za osebno higieno, za hrano, ki so jo pojedle, so morale plačati delodajalcu, njihovo plačilo za opravljeno delo pa je bilo pri tem minimalno. Deležne so bile tako psihičnega kot fizičnega nasilja. Zgodbe govorijo tudi o zelo velikem številu samomorov migrantskih delavk zaradi nevzdržnih razmer dela in nezmožnosti odhoda od delodajalca. Na spletni strani so objavljeni tudi različni pristopi držav za ureditev položaja migrantk. Med njimi je primer šrilanške vlade, ki vpeljuje različne zakone in programe, s katerimi želi zagotoviti varnost migrantskih delavcev po svetu in ustvariti zaposlitvene priložnosti na Šrilanki. Za izboljšanje nastalih razmer je tako šrilanška vlada z državami prejemnicami podpisala bilateralni sporazum za varnost in blaginjo migrantskih delavcev iz Šrilanke in uvedla obvezne izobraževalne programe za migrantske delavce. Poleg tega dela na promoviranju izobraževanja za otroke migrantskih delavcev, ustvarja delovna mesta, subvencionira posojila za hiše z nižjimi obrestnimi merami, zagotavlja posebna zavarovanja za migrantske delavce in njihove družine ter ocenjuje tuje zaposlovalne agencije.

⁵ Romero (1992; po Šadl 2004: 985) navaja tipično zahtevo delodajalk, da gospodinjske pomočnice ribajo tla z rokami na kolenih namesto z brisalomo, ki ima držalo za pranje poda.

⁶ Gender and Migration: An Integrative Approach. Dostopno na: <http://www.ccis-ucsd.org/PUBLICATIONS/wrkg49.PDF> (25.2.2012).

⁷ <http://www.migrant-rights.org/> (19.4.2012).

3.2.1 »Live in« »Live out«

Sodobne gospodinjske delavke se razlikujejo po tem, ali živijo v gospodinjstvu, v katerem so zaposlene (»live in«), ali ne (»live out«). Delo »live-in« gospodinjskih delavk običajno vključuje varstvo otrok ali oskrbo nege potrebnih članov gospodinjstva, delo »live-out« gospodinjskih delavk pa se navezuje bolj na gospodinjska opravila in čiščenje (Hrženjak 2007: 40–41). Delo gospodinjskih delavk, ki živijo v gospodinjstvu, pogosto poteka v popolni družbeni izolaciji. Socialni stiki so omejeni samo na člane gospodinjstva. Edina možnost za druženje je en prosti dan na teden, vendar ni nujno, da ga vedno tudi dobijo. Prav tako so brez zasebnosti, kar pomeni, da nimajo svoje sobe, ali pa npr. delodajalci od njih zahtevajo, da imajo ponoči odprta vrata, da slišijo otroke (Hrženjak 2007: 45). Dlje časa, ko delajo v družini, daljši so njihovi delovniki in poleg skrbi za otroke jim pogosto nalagajo še ostala gospodinjska dela, medtem ko plačilo za njihovo delo ostaja enako (Cheever 2003: 35).

Gospodinjske delavke so na podlagi razredne, nacionalne in rasne identitete velikokrat videne kot »druge« in v strahu, da s to »drugačnostjo« ne bi okužile gospodinjstva, v katerem delajo in prebivajo, delodajalec zahteva, da perejo svoja oblačila ločeno od drugih, uporabljajo poseben pribor, jedo za svojo mizo itd. Med gospodinjsko delavko in člani družine prihaja tudi do kulturnih konfliktov, saj delodajalci večinoma ne upoštevajo kulturnih razlik in jih velikokrat občutijo kot motnje in ne kot prednost (Hrženjak 2007: 46).

Z bivanjem pri družini gospodinjske delavke postanejo »članice družine«, za tem izrazom pa se skriva izrazito asimetričen odnos med delodajalcem in gospodinjsko delavko. V gospodinjstvu s tem pričakujejo, da bo gospodinjska delavka opravljala delo na tak način in s takšno predanostjo in skrbjo, kot če bi opravljala ta dela za svojo družino, medtem ko pri delodajalcu v ozadju še vedno prevladuje odnos gospodarica-služabnik. S položajem »članice družine« tako lahko vplivajo na njeno čim večjo razpoložljivost, voljnost, skrbnost in pripravljenost na žrtvovanje za gospodinjstvo, v katerem živi (*ibid.*). Hantzaroula (2004; po Hrženjak 2007: 19) pravi, da je tak način zaposlitve mogoče opredeliti kot Goffmanovo totalno institucijo. Delodajalec ima možnost organizirati in nadzorovati vse dejavnosti, dolžnosti, opravila, tudi spanje, prehranjevanje, gibanje in komunikacijo. Meje, ki ločujejo prosti čas in počitek od delovnega časa, so neopredeljene. Namen takega posedovanja in

razpolaganja s časom, gibanjem in odnosi zaposlenega je v tem, da se prejšnja identiteta zaposlene/ga odpravi in vzpostavi nova oseba, ki popolnoma služi potrebam delodajalca.

Domačinke pogosto ne sprejemajo ureditev dela »live in«, ker imajo svoje domove in svojo družino, za katero skrbijo. Delo »live in« je tako v veliki meri domena priseljenk, ki pustijo svoje družine doma, in imajo s tem načinom bivanja priskrbljeno bivališče in hrano. Otroke v času njihove odsotnosti pustijo v varstvu očetov ali drugim ženskam (materam, sestram, najetim varuškam, najstarejšim hčerkam) (Hrženjak 2007: 46).

Anderson (2000; po Hrženjak 2007: 45) ugotavlja, da imata največji vpliv na kakovost delovnih in bivalni razmer sodobnih gospodinjskih delavk v Evropi njihovo razmerje do delodajalca (»live-in«, »live-out«) in njihovo razmerje do države (ali imajo državljanstvo, delovno dovoljenje, ali delo opravljajo legalno ali na črno). Večina negativnih vidikov plačanega domačega dela izhaja s področja neformalnega zaposlovanja ilegalnih priseljenk na način, da bivajo pri delodajalcu (»live in«).

3.3 POLITIKE USKLAJEVANJA DELA IN DRUŽINE

Politike usklajevanja v različnih državah EU so politike, ki neposredno podpirajo kombinacijo poklicnega, družinskega in zasebnega življenja in imajo pomembno vlogo pri oblikovanju stališč do enakovredne delitve skrbstvenega dela. Če teh ni, oziroma so parcialne, potem ostaja skrbstveno delo predvsem domena žensk, kar pomeni njihovo omejeno ali težko sodelovanje v javnem življenju (Šadl 2010b: 139).

Število družinskih delavk je večje v državah, ki imajo manjše kolektivno zagotavljanje blaginje (južnoevropske države in ZDA) in manjši v državah z močnejšim javnim/državnim sektorjem in večjo institucionalno podporo družini v smislu usklajevanja poklica in zasebnosti ter manjšimi razlikami med dohodki. Tak primer je Švedska, ki zaposluje izjemno majhno število družinskih delavk, kar odraža urejeno socialno politiko, bolj egalitarno razredno strukturo in manj delovnih ur (Misra in Merz 2004; po Šadl 2010b: 145). Nasprotno velja za južnoevropske države, kjer so se ob slabo razviti socialni skrbi in slabljenju neformalnih virov pomoči v zadnjem letu oblikovale nove tržne rešitve za zadovoljevanje skrbstvenih potreb.

Tako se je v Italiji, ki ni razvila močnih javnih storitev in zasebnega izvajanja storitev, usmerjenega neposredno na družine, v devetdesetih letih 20. stoletja pojavil razširjen skrbstveni trg, pri katerem igrajo pomembno vlogo migrantke iz Latinske Amerike, Vzhodne Evrope in Afrike (Da Roit 2007; po Šadl 2010b: 145).

Tudi v Sloveniji doživljamo simptome skrbstvenega deficita: pomanjkanje prostih mest v vrtcih, domovih za starejše in negovalnih bolnišničnih oddelkih, grozeče stavke javnega skrbstvenega sektorja zaradi slabih plač in pogojev dela, nezadostne kapacitete javne oskrbe na domu, nerazvite alternativne javne oblike pomoči na domu ter zgolj deklarativne zavzetosti za področji aktivnega očetovstva ter usklajevanja dela in družine. Posledično se razraščata komercialni trg in siva ekonomija pomoči na domu, ki na individualiziran in neegalitaren način zapolnjujeta praznine javnih skrbstvenih politik (Hrženjak 2010: 157).

4 MEDNARODNE MIGRACIJE ŽENSK V 21. STOLETJU

4.1 GLOBALNE SKRBSTVENE VEZI

Potrebe po reproduktivnem delu na zahodu danes množično privabljajo matere iz manj razvitih držav, da opravljajo dela varušk, negovalk in gospodinj. Sprejetje teh delovnih dolžnosti ponavadi pomeni širitev meje materinstva tako, da pustijo svoje otroke za več let pri očetih, razširjenih družinah in varuškah. Migrantske delavke pogosto odpotujejo z namenom, da bodo ostale le začasno, vendar so tem, ko mineva čas, potreba po denarju pa ostaja, pogosto prisiljene podaljšati svoje bivanje (Suárez-Orozco in drugi 2002: 626–627).

Značilnosti plačanega skrbstvenega dela tam, kjer migrantke živijo pri delodajalcu, skoraj vsiljujejo transnacionalno materinstvo. Zaradi tega položaja žensk prihaja do vprašanj glede pomenskosti in variacij materinstva. Čeprav je danes večja odprtost pri vprašanjih različnih oblik materinskih načrtov (npr. samske matere, zaposlene matere, matere gospodinje, istospolne matere, nadomestne matere), celo feministične razprave na splošno predvidevajo, da bodo vsaj v definiciji matere bivale s svojimi otroki (Hondagneu-Sotelo in Avila 1997: 567). Položaji, v katerih se transnacionalne matere znajdejo, prekinjajo predstavo o družini in se pomikajo stran od pojma, ki so ga nekateri poimenovali kot »lepilo« materinstva (Blum in

Deussen 1996; po Hondagneu-Sotelo in Avila 1997: 567). Kljub temu da matere niso fizično več prisotne v njihovih družinah, to ne pomeni zapustitev njihovih starševskih vlog, ampak reorganizacijo ali celo okrepitev le-teh, kar omogoča tudi današnja napredna tehnologija z video pogovori, elektronsko pošto, telefoni in obiski. Transnacionalne mame in njihove družine tako utrjujejo nov teren in improvizirajo različne strategije materinstva in starševstva (Tolstokorova 2010: 195–196).

Študije o praksah transnacionalnih družin poudarjajo pomembnost pogoste in redne komunikacije za ohranjanje tesnih vezi med družinskimi člani. Raziskava, narejena med otroci migrantov na Karibih, je pokazala, da otroci razvijejo tesne vezi s starši, če ti vzdržujejo močno socialno in ekonomsko pripadnost v družini. Otroci so z vsestransko podporo razvili občutek, da je odsotnost starša pomembna za njihovo lastno korist, pozitivna sporočila pa so dobivali tudi iz okolice, in velik delež otrok je smatralo, da so fizično odsotni straši sestavni del družine, kjer so odraščali. Gospodinjstvo so tako razumeli kot ekonomsko in socialno prisotnost (Fog Olwig 1999: 280–282).

Matere, ki odhajajo v bližnje države, ohranjajo vezi, tako da se po intenzivnem nekajtedenskem delu vračajo za nekaj dni domov, da tudi doma postorijo najnujnejše in se potem spet vrnejo na dom delodajalcev. Druge ohranjajo starševski odnos in identiteto s pomočjo novih komunikacijskih tehnologij. Zaradi velikega števila migrantskih delavk v Italiji so tako socialne delavke v enem od italijanskih mest uredile prostor, kamor hodi zvečer brezplačno telefonirat na stotine migrantskih delavk. Nova tehnologija omogoča, da vzdržujejo pogoste stike, ki vključujejo podporo in svetovanje o zadevah v vsakdanjem življenju, kot npr. spremljanje učnega napredka v šoli in navodila, da naj ubogajo tiste, ki zanje skrbijo. Poleg denarnih sredstev, ki so razlog za migracijo, migrantke pošiljajo domov tudi različne pakete, ki so bolj čustvene narave – imajo majhno ekonomsko, a veliko simbolno vrednost (Zaviršek 2012: 92–93).

Migrantske delavke pri skrbstvenem delu opravljajo socialno starševstvo za otroke delodajalcev, medtem ko za njihove otroke in ostarele starše opravljajo socialno starševstvo sorodniki, sosedi ali najete varuške. Pri opravljanju skrbstvenega dela za otroke svojih delodajalcev, se pogosto srečajo z bolečo izkušnjo skrbi za druge otroke, medtem ko ne

morejo skrbeti za svoje. Pogosto morajo sprejeti dejstvo, da bodo skrbniki njihovih otrok lahko razvili bolj tesen odnos z njihovimi otroki, kot ga bodo lahko same, kljub obiskom, telefonskim klicem, video pogovorom, pismom in drugim oblikam komunikacije (Schmalzbauer 2004; po Tolstokorova 2010: 192).

Med skrbstveno delavko in otrokom se razvijajo odnosi varne navezanosti, katere delodajalci oz. biološki starši včasih prekinejo, saj hočejo preprečiti, da bi postala varuška v čustvenem in simbolnem smislu enakovredna ali celo bolj pomembna kot straši (Zaviršek 2012: 90). Ena od skrbstvenih migrantskih delavk je povedala: »Družine želijo, da smo obenem matere in očetje. Otroci se navežejo na nas, ker smo vedno z njimi in smo njim vedno na voljo. Ko se to zgodi, pa so starši jezni.« (Cheever 2003: 35). Ko pridejo straši domov, se morajo migrantske delavke pogosto umakniti iz njihovega življenja, pri tem pa se ne zavedajo, kakšne vezi so se oblikovale med migrantsko delavko in otrokom. Migrantska delavka v Hongkongu je povedala: »Vedno zaspim z njim. Ob vikendih, ko pride mama in hoče zaspati z njim, fantek tako joka, me kliče, ne more zaspati brez mene, zame je on, kot bi bil moj.« (Zaviršek 2012: 90). Odhod varuške od družine je tako lahko izredno težek tako za otroka kot za migrantsko delavko.

Otroke migrantskih delavk pogosto definirajo kot populacijo z družbenim tveganjem. Velikokrat trdijo, da družinska razpršenost, ki je posledica migracij, lahko zahteva veliko čustveno ceno, saj povzroča občutke stalne nestabilnosti, zapuščenosti, obžalovanja in osamljenosti (Perreñas 2002; po Tolstokorova 2010: 192). Zgodbe otrok z izkušnjo ljubezni na daljavo so zelo različne in izidi separacije so odvisni od številnih okoliščin. Raziskave, ki poudarjajo predvsem trpljenje otrok, ki doživljajo globalno starševstvo, reproducirajo tradicionalna prepričanja, da gre otrokom brez bioloških staršev *a priori* slabo (Zaviršek 2012: 95).

4.3 TRANSNACIONALNI DRUŽINSKI ODNOSI

Za boljše razumevanje procesov, ki se dogajajo v transnacionalnih družinah, nam lahko pomaga teorija navezanosti in teorija izgube.

4.3.1 Teorija navezanosti

Začetnik teorije navezanosti John Bowlby je teorijo navezanosti razvil v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. »Teorija navezanosti definira odnos navezanosti kot odnos, ki je posledica trdnega nepretrganega kvalitetnega stika z vsaj eno osebo, ki je za otroka pomemben skrbnik v prvih letih otroštva. Če otrok nima izkušnje varne navezanosti, bo težko razvil navezanost v kasnejšem življenju.« (Zaviršek in drugi 2009: 15).

Od izkušnje navezanosti, ki so jo starši oz. skrbniki razvili v svojem otroštvu, je tudi odvisno, kakšen odnos bodo vzpostavili z otrokom. Starši, ki so občutljivi in konsistentno odgovarjajo na dojenčkove potrebe, spodbujajo varno navezanost. Varo navezani otroci razvijejo delovni model sebe kot ljubljene osebe in vredne osebe, delovni model drugih pa kot odgovornih (Cugmas 2001: 52). Če skrbnik ne zadovoljuje ustrezno otrokovih potreb, otrok razvije negotovo navezanost na skrbnika, kar se odraža tudi v njegovem odnosu do sebe in do drugih (Bowlby 1969; po Cugmas 1998: 86). Bowlby v svoji teoriji navezanosti govori o osebi navezanosti za otroka kot o mami, vendar danes vemo, da otrok razvije navezanost na katero koli osebo, ki je z njim v pogosti in razmeroma intenzivni interakciji (Župančič 1996; po Cugmas 2001: 52).

Navezanost je v prvih šestih mesecih nediskriminativna, socialni in čustveni odzivi so namenjeni mnogim ljudem, navezujejo se na ljudi na splošno in nimajo očitnih preferenc glede tega, kdo skrbi zanje. V drugi polovici prvega leta navezanosti postanejo specifične, oblikujejo se tudi multiple, to je na več oseb hkrati, lahko pa imajo te navezanosti tudi različno intenzivnost in kakovost (Lamb 1982; po Cugmas 2001: 52). Tudi Oakley (2000: 228-232) navaja rezultate o navezanosti majhnih otrok, ki kažejo, da so otroci na začetku navezni na več oseb, in ne le na eno samo. V skupini šestdeset otrok, starih manj kot leto dni, je bilo le nekaj primerov, kjer je bila mati edina oseba, na katero je bil otrok navezan. Bolj pravilo kakor izjema je, da si otrok izbere več posameznikov, na katere je navezan. Sprememba v kvaliteti navezanosti naj bi bila odvisna od priložnosti za učenje, ki jih ima majhen otrok v svojem družbenem okolju. Kjer te priložnosti za učenje podpirajo prevlado matere, kakor je običajno v »normalni družini«, je mati na vrhu otrokove hierarhije

navezanosti. Kjer pa kontekst skrbi za otroka omogoča razne navezanosti, jih otrok tudi uspešno razvije.

4.3.2 Teorija izgube

Teorija izgube pravi, da je izguba (če nekdo umre ali ga izgubimo drugače) prehod, ki zahteva čas in prilagoditev in lahko sproži veliko psihičnih, čustvenih in vedenjskih izzivov. Nekateri avtorji pravijo, da te občutke povzroči izguba posameznika, drugi pa so mnenja, da takšne občutke bolj povzroči sekundarna izguba, kot je npr. izguba rutine, čustvene ali finančne varnosti (Goldstein in drugi 1997; po Suárez-Orozco in drugi 2002: 628). Poleg primarne izgube – izgube posameznika – imajo pomembno vlogo v migracijskem procesu tako tudi sekundarne izgube (Suárez-Orozco in drugi 2002: 628).

Boss (1999; po Suárez-Orozco in drugi 2002: 628) je uvedel termin ambivalentna izguba, ki je prav tako zelo pomembna pri migracijskem procesu. Ambivalentna izguba pomeni, da je oseba psihološko prisotna in telesno odsotna ali obratno. To lahko vodi do problemov pri procesu žalovanja, ker starši niso mrtvi, ampak so odšli za predvidoma kratek čas, in tako otrokom ni dovoljeno žalovati. Otrokova izguba je lahko tako neopazna ali videna kot nepomembna. Če okolica in pomembni odrasli otroku teh čustev ne priznajo, čustva žalosti, krivde, jeze in brezupa trajajo dlje časa.

Raziskovalci na področju izgube in travme domnevajo, da so ljudje, ki žalujejo zaradi izgube, vključeni v proces rekonstrukcije pomena ali smisla. Iskanje pomena in smisla pri izgubi pa ne zmanjša bolečine, ampak postavlja izgubo v bolj kompleksno mrežo, ki vključuje možnost najti vrednost in nov pomen v tem, kar je ostalo po izgubi. Znanstveniki prav tako postavijo izgubo v družbeni in relacijski kontekst in je ne vidijo kot individualno izkušnjo. Poudarjajo medkulturne razlike v procesu žalovanja in načinu, kako ljudje iščejo smisel po izgubi (Neimeyer 2001; po Suárez-Orozco in drugi 2002: 629).

Pri procesu separacije je zelo pomemben način, kako se pomembni odrasli in širša okolica odzovejo na otrokovo izgubo. Otrok lažje najde smisel v separaciji in se nanjo dobro prilagodi

če manjkajoči starš ostane psihološko prisoten, če ima kontinuiteto v skrbi in osebo, ki mu pomaga ohraniti povezavo s staršem (Silverman 2000; po Suárez-Orozco in drugi 2002: 629).

Mnogo teorij je narejenih skladno z zahodnim načinom razmišljanja in imajo določene omejitve, če jih poskušamo implicirati na migrantske družine, v katerih ni tako izrazite vezi izključno med starši in otrokom. Veliko migrantov prihaja iz kultur, kjer imajo razširjene družine in poleg staršev tako za otrokove čustvene potrebe poskrbijo tudi drugi, in ko starši odidejo, izguba ni tako travmatična (Suárez-Orozco in drugi 2002: 627–626).

4.3.3 Izkušnje separacije in ponovne združitve transnacionalnih družin

Danes na svetu vse več otrok odrasča v transnacionalnih oblikah družinskega bivanja. Kljub temu pa te oblike družin niso vidne. Prav tako je narejenih zelo malo raziskav o vplivih migrantske družinske separacije na člane družine in na družinske odnose. Ena od redkih raziskav na tem področju je raziskava narejena v ZDA, v kateri je sodelovalo 385 mladostnikov, migrantov iz Kitajske, Srednje Amerike in Dominikanske republike. V raziskavi je bilo 85% vprašanih mladostnikov ločenih od enega ali obeh staršev za daljše obdobje. Otroci, ki so v času migracije ostali z družino, so manj pogosto poročali o depresivnih simptomih kot otroci, ki so bili med migracijskih procesom ločeni od družine. Stopnja depresivnih simptomov pri otrocih, ki so bili ločeni od njihovih staršev, pa se je razlikovala glede na etnično skupino. Raziskava je pokazala, da se za popolno razumevanje otrokove reakcije na družinsko separacijo v procesu migracij mora upoštevati kompleksnost izkušnje separacije in okoliščine, ki spremljajo separacijo: državo izvora, razvojni nivo otroka, dolžino separacije, vključenost ostalih družinskih članov in drugih pomembnih podpornih omrežij za otroka. Kvalitativni podatki so pokazali, da ločitev od staršev kot tudi ločitev od razširjene družine vodi do občutkov žalosti in tesnobe prav tako pri odraslih kot pri otrocih. Končni rezultati raziskave pa so pokazali, da ni bilo prisotnih toliko simptomov, kot so jih raziskovalci pričakovali glede na različne teorije (npr. teorijo navezanosti) (Suárez-Orozco in drugi 2002: 637–638).

Separacija je težja, če odide starš, na katerega je otrok bolj navezan, če ob odhodu enega od staršev izgubi še ostala podporna omrežja in če se mu s separacijo spremenijo tudi

vsakodnevne rutine (Boothby 1992; po Suárez-Orozco in drugi 2002: 638–639). Boti in Bautista (1999; po Suárez-Orozco in drugi 2002: 639) pravita, da sama separacija morda ni toliko problematična kot spremljajoči dogodki, ki se dogajajo pred, med in po vrnitvi domov.

Pri procesu separacije so za otroka bistvena podporna omrežja in kvaliteta odnosa v trikotniku otrok–starš–skrbnik (Minuchin in drugi 1998; Suárez-Orozco in drugi 2002: 639). Če starš in skrbnik učinkovito izpeljeta ločitev, je prisotnih manj motenj, če jima to ne uspe, ima separacija negativen učinek na otroka. Eden od primerov, kjer staršem in skrbnikom ni uspelo oblikovati dobrega odnosa, je primer 15-letne Joaquin, katero so po materinem odhodu vzgajali materini stari starši. Odnosi med starimi starši in njenim očetom so bili zelo slabi. O očetu, ki je z materjo že zgodaj v Joaquininem otroštvu odšel v Ameriko, so govorili samo slabe stvari. Po štirih letih, ko se je Joaquin pridružila staršem v Ameriki, je močno pogrešala svoje stare starše. O njih je govorila kot o edinih pomembnih ljudeh v svojem življenju in si je močno želela vrnitve nazaj k njim (Suárez-Orozco in drugi 2002: 639).

Sodelujoči odnosi med pomembnimi drugimi pa lahko obogatijo izkušnjo otroka pri procesu separacije. Takšen primer je zgodba Regine, ki je do petega leta živela z mamo samohranilko v glavnem mestu Haitija, dokler ni mama z željo po boljšem zaslužku migrirala v Ameriko. Vedela je, da ne bo mogla delati in obenem primerno skrbeti za hčer, zato je pustila Regino pri svoji sestri, s katero sta imeli zelo dober odnos. Reginina mama je ohranjala redne kontakte s hčerjo in sestro in se vsako leto vračala na obisk. Prav tako pa je tudi Regina večkrat obiskala mater. Ko je bila stara 10 let, se je preselila k njej v Ameriko in tudi po tem ohranjala redne kontakte s teto, ki je v njenem življenju igrala zelo pomembno vlogo. Novemu življenju se je prilagodila brez problemov in počutila se je zelo srečno, da ima dve materi. Svoji biološki mami reče »maman«, svoji teti pa »petite maman« (*ibid.*).

V času materine migracije mora socialnih starš otroku zagotovi odnos varne navezanosti in ohranjati pozitivno podobo starša, ki je odšel. Nujno je, da družina ostane povezana in da je sposobna razširiti meje v skrbniškem trikotniku otrok–starš–skrbnik. Pomembno je ohranjanje komunikacije, odsotnost tega pa otroci pogosto začutijo kot zapuščenost in neskrb s strani starša. Če je separacija videna kot začasna in nujno potrebna za družino, postane »ljubezen na daljavo« za otroka del vsakdanjega življenja (Suárez-Orozco in drugi 2002: 639–640).

V procesu migracije, staršem velikokrat čez čas sledijo tudi otroci, kar pa prinese dve vrsti ločitve, najprej od staršev in potem od skrbnikov, ki so skrbeli za njih v času njihove odsotnosti. Otroci ob ponovni združitvi s starši doživljajo zelo različna čustva. Enajstletna punčka iz Srednje Amerike je povedala: *»Ko sem bila na letalu, so mi govorili, naj se pomirim in naj ne jočem. Ampak jokala sem, ker sem zapuščala svojega dedka. Imela sem mešane občutke. Po eni strani sem želela videti mojo mamo, po drugi pa nisem hotela zapustiti svojega dedka.«* (Suárez-Orozco in drugi 2002: 634).

Otrokova navezanost na skrbnika v državah izvora je včasih tako močna, da kljub ponovni združitvi z mamo močno hrepenijo po njem in se želijo vrniti nazaj k njim. Velikokrat tudi smatrajo svoje skrbnike za mame in pozabijo, kdo je njihova biološka mama (Schmalzbauer, 2004; po Tolstokorova 2010: 192). Ena od migrantskih delavk je povedala: *»Ko je šel od starih staršev, mi ga je mama dala na letališču, medtem ko se je je oklepal in govoril 'ne'. Potem je mama prišla živeti k nama za dva tedna, da mi je pokazala, kako sta živela. Ampak ko je odšla, so se prave težave komaj začele. Iskal jo je in mi kazal njeno sliko in me spraševal po njej. Govoril je: »Kdo si ti?« In jaz sem rekla: »Jaz sem tvoja mama«. On je odgovoril: »Ne, ti nisi moja mama,« in mi pokazal sliko moje mame in rekel: »Ona je moja mama.«* (Bernhard in drugi 2005: 25).

Ob ponovni združitvi se pojavijo občutki sreče in olajšanja, kot občutki žalosti zaradi zapuščanja osebe, ki je prej skrbela za njih. Otroci večkrat poročajo tudi o tem, da staršev niso prepoznali in so imeli občutek, kot da so srečali neznanca. 13-letna deklica iz Haitija je povedala: *»Nisem vedela, s kom bom živela in kakšno bo moje življenje. Vedela sem, kdo je moj oče, vendar ga nisem poznala.«* 10-letna deklica s Kitajske je povedala podobno: *»Prvič, ko sem videla očeta, sem mislila, da je moj stric [...]. Bilo me je strah, ko sem videla njegov obraz, saj je imel zelo strog videz. Bila sem nesrečna. Moj oče je bil zame tujec [...].«* (Suárez-Orozco in drugi 2002: 635).

Ohranjanje stikov preko pisem, daril, telefonskih klicev je lahko še posebej težko pri separacijah, ki se zgodijo zgodaj v otroštvu, saj ko otroci odrastejo, starši postanejo zanje abstrakcija. Mama 12-letnika iz Srednje Amerike je povedala: *»Otroci so živeli z mojo mamo v Al Salvadorju, odšla sem, ko so bili še zelo majhni. Z najstarejšim sem govorila po telefonu*

enkrat na mesec. Ko je mlajši odrasel, sem govorila tudi z njim. Ampak ker me ni poznal, je bila najina komunikacija zelo kratka. Morala sem prav vleči besede iz njega.» (ibid.).

Direktor internacionalnega centra v eni od srednjih šol je poudaril, da rabijo študentje v času ponovnega združenja z družino veliko mero čustvene podpore: *»Pomembno je, da se pogovarjamo z njimi in uporabimo našo svetovalno skupino, da govorimo o različnih problemih, s katerimi se srečajo v tem prehodu. Skoraj vsi govorijo o zelo podobnih občutkih: »Srečen sem, da sem to leto prvič v petih letih z mojo mamo, ampak še vedno pogrešam svojo babico, ki je ostala doma.« Ali pa: »Težko mi je, ker svojega očeta več ne vidim.« Veliko študentov pride sem, ker jih je eden od staršev poklical k sebi in tako kar naenkrat živijo s staršem, ki ga ne poznajo dobro. Zanimivo je, da vsi govorijo o enaki težavi: »Ne vem, kako živeti z mojim staršem.« (Suárez-Orozco in drugi 2002: 637).*

Predstava o naravni ljubezni matere do otrok, ki je utemeljena na krvno-biološki zvezi, se v teh zvezah pokaže kot družbeni konstrukt. Zgodbe so pokazale, da lahko otrok razvije odnos varne navezanosti s katero koli odraslo osebo, ki daljši čas zadovoljuje njegove materialne in čustvene potrebe brez prekinitev in ambivalence. Otroci pri svojem razvoju potrebujejo, kot poudarja Bercht (2006: 24), starše, ki jih ščitijo, spoštujejo, upoštevajo in jim dajejo toplino in varnost. Biološka povezanost pri starševskem odnosu je tako sekundarnega pomena.

4.4 SKRBBSTVENO DELO KOT NARAVNI ATRIBUT

Skrbstveno delo migrantskih delavk je pogosto videno kot del njihove kulture, katera ima bolj razvite medsebojne družinske vezi, močno razvito skupnostno življenje in potrpežljivo materinsko ljubezen do otrok. Direktor vrtca v San Franciscu je povedal: *»Mogoče se čudno sliši, ampak pomočnice vzgojiteljic, ki jih najamemo iz Mehike in Gvatemale, znajo ljubiti otroka bolje kot starši bele rase srednjega razreda. Bolj so sproščene in potrpežljive. Z otroki znajo bolj uživati. Zaposleni straši so pod pritiskom časa in so nestrpni pri razvijanju otrokovih talentov. Veliko bi se lahko naučili o vzgoji otrok od varušek iz Latinske Amerike in Filipinov.« (Russell Hochschild 2003: 23).* Mama, ki ima zaposleno varuško za svojega sina, je povedala podobno: *»Carmen res uživa z mojim otrokom. Ne skrbi jo, če se sin uči črke ali če bo sprejet v dober vrtec. Enostavno uživa z njim. In pravzaprav poleg staršev, ki imata*

veliko obveznosti in skrbi, je to nekaj, kar moj sin Thomas rabi. Svojega sina ljubim bolj kot vse na svetu, ampak v trenutni situaciji je Carmen zanj boljša.« (Russell Hochschild 2003: 24).

Skrbstvene delavke pa prikažejo zelo drugačno sliko ljubezni do otrok, na katere pazijo. Iz njihovih zgodb je razvidno, da ne gre za uvoz nekih naravnih materinskih sposobnosti, ampak ljubezni, ki se je delno razvila na ameriških tleh in je nanjo vplivala ameriška ideologija vezi med materjo in otrokom, intenzivna osamljenost in hrepenenje po lastnih otrocih (*ibid.*).

Ena od migrantskih delavk iz Filipinov je svoj odnos do otroka, na katerega pazi, opisala takole: »Jaz ljubim Ano bolj kot moja dva otroka. Čudno je, vem, ampak je res. Imam čas, da sem z njo. Plačana sem za to in osamljena sem tukaj. Delam deset ur na dan in imam samo en prost dan. Ne poznam nobenih sosedov in tako mi da ta otrok vse, kar rabim.« Poudarila je tudi, da lahko da otroku, ki ga pazi, drugačno pozornost in skrb, kot bi jo dala svojim otrokom doma: »Bolj sem potrpežljiva in sproščena. Otroka dam na prvo mesto. Svoje otroke pa vzgajam tako, kot je mene mama.« Z materjo v času otroštva nikoli ni razvila tesnega odnosa in skrb zanj je prevzela sosedka. Bila je neformalno posvojena in danes se počuti bližje sorodnikom družine sosede kot svojim biološkim tetam in stricem. Izkusila je predmoderno otroštvo na Filipinih, ki je bilo zaznamovano z visoko umrljivostjo otrok, otroškim delom, odsotnostjo izkazovanja čustev, močno družinsko obvezo in skupnostno podporo in njen odhod od doma, z namenom da zagotovi ekonomsko varnost svoji družini, je rezultat obveze do družine (Russell Hochschild 2003: 24–25).

Na eni strani se zdi, kot da zahodni svet dobiva ljubezen iz tretjega sveta, ampak kar je pridobljeno iz tretjega sveta, je pravzaprav rezultat okoliščin, v katerih dela varuška v zahodnem svetu. Predmoderno otroštvo na Filipinih, postmoderna ideologija materinstva in otroštva v Severni Ameriki, osamljenost migrantk, hrepenenje za otroki doma, neobremenjenost za otrokovo prihodnost v materialnem smislu in odsotnost časovne stiske so tako dejavniki, ki so ustvarili ljubezen, ki jo daje migrantka delavka otrokom svojih delodajalcev.

Določene spretnosti, obnašanja in stile življenja migrantskih skrbstvenih delavk se pogosto razume kot stalne in vrojene »kulturne značilnosti« in ne kot posledico življenjskih okoliščin. Migrantske delavke globalnega juga so velikokrat opisane kot »bolj tople« do otrok, »naravno« primerne za skrbstveno delo, bolj »materinske« in bolj »podredljive« (Zaviršek 2012: 87). Na ta način se opravičijo njihove vloge in posledično s tem tudi legitimizirajo nizke plače (Browne V. in Braun L. 2008: 21). Govorimo lahko o kulturalizaciji ali etnizaciji, saj se dejanja in značilnosti pripadnikov etnične skupine presoja predvsem v luči same etnične ali kulturne pripadnosti (Zaviršek 2010: 91). Razlog, zakaj toliko migrantskih delavk iz držav tretjega sveta opravlja skrbstveno delo, ni viden. Raziskave pa kažejo, da veliko priseljenk izbere skrbstveno delo zaradi globalizacije, mednarodne ekonomije, možnosti za usposabljanje v tem delu in politike priseljevanja, ki jih spodbuja v tej smeri (Browne V. in Braun L. 2008: 21).

4.5 PRIČAKOVANA VLOGA MATERE IN GOSPODINJE

Materinstvo obdaja zelo veliko mitov, ki govorijo o tem, da je materinska vloga nenadomestljiva, da otrok potrebuje mater in mati potrebuje otroka in da je materinstvo največ, kar lahko ženska doseže v življenju, saj se lahko le z otrokom potrdi kot ženska (Oakley 2000: 195).

Primarna funkcija mita je, da podpira obstoječi družbeni red in ohranja tradicionalne družbene vrednote. Pojmi, ki jih izraža mit, veljajo za svete. Ljudje jih razumejo in prenašajo naprej kot svete in s svojo svetostjo mit opravičuje trditev, da je ohranjanje statusa quo nadvse pomembna naloga (Oakley 2000: 171).

O materinstvu bi morali razmišljati stvarno in ga opisovati takšnega, kot je, ne pa takšnega, kot bi moralo biti. Prepričanje, da je materinstvo nekaj svetega, zvišanega, nedotakljivega in vedno samo nekaj dobrega, za kar se žrtvuje, je idealizirana popolnost, ki bremeni in frustrira mater ter bega otroka (Brajša 1987; po Bevc 1999: 33).

Ženska, ki otroka rodi, še ni njegova mati; to postane šele s čustveno navezanostjo, skrbjo in odgovornostjo do otroka. Zaviršek govori o sposobnosti rojevanja kot o biološkem dejstvu,

medtem ko je materinstvo nekaj, kar spada v področje družbenega. Dejstvo, da nekaj takega, kot je materinski instinkt, ne obstaja, dokazuje tudi spoznanje, da imajo mnoge ženske probleme pri »prehodu« v odnos mati – otrok. Rojevanje otrok in skrb zanje imata ločena izvora, kar dokazuje dejstvo različne antropološke študije. V kulturnih skupnostih, kjer ne obstaja klasičnih institucij materinstva in očetovstva in imajo otroci različne socialne matere in očete, ki nosi nujno tudi njihovi biološki starši, je položaj žensk boljši (Zaviršek 1994; po Bevc 1999: 32–33).

Materinstvo je zgodovinsko in družbeno skonstruirano in ne biološko determinirano. Tako obstaja tudi več različnih praks materinstva glede na raso, razred in kulturo. Prikrajšanost za mater je potemtakem sindrom, ki lahko nastane le v kulturi, kjer obstaja izključna vez med materjo in otrokom. Na otoku Samoa, kjer ljudje živijo v gospodinjstvih, ki štejejo od deset do petnajst ljudi, tesnega odnosa med materjo in otrokom ni. Za otroke skrbijo in jih učijo številni odrasli. Otrok se tako ne naveže le na eno osebo in tesna in izključna navezanost matere in otroka se tukaj nikoli ne razvije (Oakley: 228–232).

Ženske, ki migrirajo in pustijo svoje otroke doma, zelo pogosto govorijo o občutku krivde, da pustijo otroke v oskrbi drugih. Prenos skrbi iz matere na druge pogosto ni v kontekstu z družbeno normo, zaradi česar so velikokrat tudi stigmatizirane. Odvzem možnosti dnevne skrbi za svoje otroke vidijo kot nekaj, kar ne more biti nadomeščeno, obenem pa tudi vedo, da brez finančnega dohodka ne morejo zagotoviti primerne skrbi za njih. Migrantske delavke govorijo o podobnih občutkih. Ena od njih je povedala: *»Osamljena sem, ker sem bila vajena življenja z mojimi otroki. Družina je bila zame najpomembnejša. Ampak za vse nas je nenadoma prišlo do tega, da je bila družina ločena. Težko je, včasih se vprašam, če je bilo res vredno priti sem in pustiti doma tri majhne otroke. Ali je denar res tako pomemben? Ta vprašanja si pogosto postavljam.«* (Bernhard in drugi 2005: 21). Migrantska delavka, ki opravlja skrbstvena dela v Rimu je pripovedovala podobno: *»Ko punčka, za katero skrbim, pokliče svojo mamo »mama«, me zaboli srce. Zaradi najine fizične ločitve čutim praznino, še posebno zjutraj, ko ji pakiram malico za šolo. Včasih sem delala to vsako jutro za mojo hčerko. Začnem premišljevali, da bi ob tej uri morala skrbeti za svojega otroka, ne otroka nekoga drugega, ki z mano nikakor ni povezan. Delo, ki naredim tukaj, je za mojo družino, ampak težko je, ker niso zraven mene [...]«* (Salazar Parreñas 2003: 41).

Migrantke delavke se v času njihove odsotnosti oprejo na različne mreže skrbi za svoje otroke. Raziskava narejena v Ukrajini je pokazala, da otroci najbolj pogosto ostanejo pri očetu. V družinah, kjer delata oba starša v tujini in v družinah mam samohranilk, pa so otroci v 66% ostali pri starih starših, v 33% pa so ostali brez stalnega skrbnika. Raziskava je pokazala, da očetje v nekaterih primerih dobro prevzamejo vlogo, vendar je ta vloga pogosto videna kot začasna (Tolstokorova 2010: 199). Želijo si, da bodo ob vrnitvi žene postali spet glavni prinašalci denarja družini in da bodo njihove žene ostale doma in opravljale gospodinjska dela. Eden od intervjuvancev je povedal: *»Moj brat je skrbel dve leti za dva najstnika, medtem ko je bila njegova žena v Italiji. In sploh ni bil noben problem. Vse je bilo v redu. Ko je prišla nazaj, je bilo vse enako kot prej. Rekel ji je: »Sedaj si nazaj v Ukrajini!«* (Tolstokorova 2010: 201).

V večini sodobnih družb velja, da je gospodinjstvo družbeno pravilo, ki nedvomno pripada ženski. Moškemu pripada instrumentalna vloga (skrb za materialne dobrine, vzdrževanje zveze družina – družba), ženski pa ekspresivna vloga (opravlja gospodinjske obveznosti, skrbi za otroke ter za medsebojen odnose v družini) (Oakley 2000: 193). Migracija moških in ločitev od družine tako pomeni izpolnjevanje družinskih obveznosti, ki so definirane kot skrb za preživetje družine. Ob pričakovani vlogi ženske kot matere in gospodinje, katere mesto je doma, pa se migrantke odpravljajo na pot, ki pomeni premik od tradicionalnih spolnih vlog. Z migracijo postanejo ženske bistveno bolj opolnomočene. Družina, ki ostane doma, gre prav tako skozi določeno preoblikovanje, vendar se ob vrnitvi matere pričakuje, da bo zasedla enako vlogo, kot jo je imela prej. Pogosto se matere ne želijo vrniti nazaj v vloge, kjer so brez moči, tudi zato, ker ne želijo dati hčerkam sporočila, da morajo živeti v takem sistemu moči. V družinah, kjer moške niso pripravljeni spremeniti svoje vloge, zakon pogosto razpade (Tolstokorova 2010: 202–203).

5 SLOVENSKE MIGRACIJE ŽENSK V EGIPT

Podobne vzorce kot pri migracijah žensk danes lahko vidimo tudi pri slovenskih migrantskih delavkah, ki so sredi druge polovice 19. stoletja množično odhajale v Egipt. Migrirale so iz Goriške, Tržaškega in Vipavske v Egipt, natančneje v Kairo in Aleksandrijo, kjer so delale kot varuške, dovilje, služkinje in spremljevalke premožnih. V Egiptu so jih poznali kot

Goriciennes, les Slovenes, les Sloves, v Slovenskem prostoru pa se za njih uveljavi izraz aleksandrinke (Škrlić 2009: 147).

Izseljevanje je bilo povezano z odprtjem Sueškega prekopa (1869) in z gospodarskim razcvetom Egipta. Egipt je bil takrat biser Mediterana in privabil je mnogo trgovcev in poslovnežev iz Evrope in tudi od drugod. Migrantke so prišle v Egipt skupaj s tržaškimi družinami, pri katerih so delale že prej, plačilo za njihovo delo pa je bilo tudi do štirikrat večje kot v Gorici in Trstu. Zaposlovale so se večinoma preko poznanstev, ena je pomagala poiskati službo sestri, druga prijateljici, tretja sosedi itd. Glas o dobrem zaslužku se je tako hitro širil in izseljevanje je postajalo vse bolj množično. Odhajale so tudi v več generacijah in v nekaterih primorskih vaseh tako skoraj ni bilo družine, ki ne bi imela aleksandrink (Škrlić 2009: 147–156).

Odhajale so zaradi velike socialne in ekonomske stiske, ki je bila še veliko večja in bolj boleča, kadar je šlo za vdove ali žene, katerih možje so odšli v Ameriko ali Argentino, od tam pa se družini niso več javili (Koprivec 2009: 100). Razlogi za odhod so bili različni, ekonomske razmere so bile pri tem lahko včasih vzrok, včasih pa le povod za odhod, ki je pomenil možnost izhoda iz situacije, ki je določeni ženski povzročala stisko v njenem domačem okolju (Koprivec 2006: 101).

Aleksandrinke so bile deležne raznih obsojanj in obtoževanj predvsem zato, ker so »zapustile« svoje otroke in odšle skrbet za druge. Očitki o brezbriznosti, krutosti in »nenaravnosti« so zlasti leteli na dojilje, ki so nekaj tednov po porodu pustile svoje otroke in odšle v Egipt dojit druge. Otroke so doma dojile sorodnice in druge ženske, ki so prav tako imela majhnega otroka in Koprivec (2008: 168) ugotavlja, da se o dojenju otrok doma dosti težje govori kot o dojenju aleksandrink njihovih varovancev v Egiptu. Med aleksandrinkami je bila samo kaka tretjina dojilj, vendar je nanje zreduciran celoten spomin na aleksandrinke.

Poleg dojilj so migrantke opravljale še delo varuš, služkinj, spremljevalk premožnih in šivilj. Migrirale so žene in dekleta, poročena ali neporočena, samska, z otroki ali brez otrok. Odhajala so za več let. Tri leta je bila minimalna doba, za katero se je »splacalo« oditi, da je

dekle ali ženska lahko nekaj zaslužila. Najbolj pogosto so odšle za pet in devet let, nekatere pa so ostale v Egiptu tudi trideset let in več (Koprivec 2008: 169).

5.1 OTROCI ALEKSANDRINK IN PRESTRUKTURIRANJE DRUŽINSKIH VLOG

O življenju aleksandrink, njihovih otrok in varovancev je dosegljivega zelo veliko gradiva, iz katerega lahko razberemo številne primere socialnega starševstva. Poleg že razpoložljivega gradiva sem se tudi sama odpravila na teren z namenom, da pridobim zgodbe otrok aleksandrink o njihovem življenju po odhodu matere v Egipt.

Aleksandrinke so, tako kot današnje migrantske delavke, pri svojem odhodu pustile otroke v oskrbi očetov, bližnjih ali daljnih sorodnikov, sosedov, prijateljev, rejniških družin in zaradi izrednih razmer tudi kdaj v zavodih. Njihov odhod pa je pomenil reorganizacijo družinskih in sorodstvenih odnosov. Silvo Furlan je svojo družino po materinem odhodu v Egipt opisal takole: *»V družini smo bili oče, sestra in še dva brata od očeta in nono – do ene dobe. Potem se s tatom nista ujemala in smo se odselili. Ko smo se odselili, sem jaz še zmeraj hodil k nonotu. Nono je zelo skrbel za mene, tudi tata me je imel rad, samo je precej pil, on je bil pismonoša in je hodil od hiše do hiše in en kozarec tam, en tak in tako. Tudi sestra je veliko skrbela za mene, je bila 9 let starejša in dokler se ni poročila, je bil ona glavna in je nadomestila mamo. Sestra se je odselila v bližino in je prišla še dosti pomagat in potem, ko je mama kupila hišo, smo se vsi vselili v hišo. Ko je mama prišla domov, je sestra dobila drugo hišo in je odšla, ker smo imeli potem mamo doma.«* (Osebni pogovor 2012).

Zgodba Vere Sulič, ki je svoje otroštvo preživela pri rejniški družini, je nekoliko drugačna. *»Moje otroštvo in vse je bilo tam pri družini Furlanah, nisem živela pri moji družini. Rojena sem bila dol (v Egiptu), potem sem živela tu s starimi starši in od tukaj so me peljali k oni družini. Tako da nisem imela jaz svoje družine. Potem ja, kasneje, ko sva si ustvarila svojo družino z možem, oni so bili moja družina. Prej sem imela občutek, kot da nimam družine«.* (Osebi pogovor 2012). Njena zgodba je ena od mnogih zgodb otrok iz rejniških družin. Otroci iz rejniških družin pogosto poročajo, da se v družinah ne počutijo doma in da njim primanjkuje ljubezni in pristnosti pri odnosu s skrbniki.⁸ Občutek nepripadnosti družini je

⁸ Polnočni klub: Večno rejništvo ali posvojitev?

<http://tvslo.si/predvajaj/polnocni-klub-vecno-rejnistvo-ali-posvojitev/ava2.72021098/> (12.5.2012).

izrazila Vera z besedami »nisem bila njihova« in »niso bili moji«. Družino je tako našla šele, ko si je ustvarila svojo.

Ob prvem obisku mame, pri Verinih 23 letih, je bila mama presenečena, da se Vera počuti bliže svojim skrbnikom kot biološki mami. Vere pripoveduje: *»Mamo in očeta, se pravi oskrbovalce, sem tikala, ko je moja mama prišla gor in smo se tako pogovarjale, sem njej rekla vi in ji ni bilo prav. Je rekla: »Njej rečeš ti in jaz, ki sem prava mama, mi rečeš vi.« In sem ji rekla: »Tisti, ki mi je dal kruh in mleko, tisti mi je obstal.«* (Osebi pogovor 2012).

Pomembno vlogo pri vzdrževanju stikov je imela oseba, ki je skrbele za otroke v času materine migracije. Vendar stiki niso bili tako pogosti, kot jih imajo nekatere transnacionalne družine danes, s pomočjo napredne tehnologije. Vera je pripovedovala: *»Mama je pisala pisma, so bili stalno kontakti s to družino, kjer sem živela. Jaz sem ji pisala bolj malo, pisala sem ji npr. kaj delam, da hodim v šolo, da sem precej pridna, stalno pa so si pisali z družino, spomnim se, da je mama večkrat pisala tej gospodinjici: »Prosim, dajte Vero učiti delat.«* (Osebi pogovor 2012).

Odnos skrbnika do materinega odhoda in podpora otrokom v času materine odsotnosti sta bila zelo pomembna pri oblikovanju odnosa do matere ob njeni vrnitvi. Pri družinah, kjer so ohranjali stike preko pisem, paketov in fotografij, zamere in odtujitve skoraj ni bilo (Škrlić 2009: 176). V zbirki virov o aleksandrinkah lahko najdemo tudi veliko pisem, ki prikažejo ohranjanje vezi med družinskimi člani. V eni od njih piše sledeče: *»Pišeš, da si žalostna in da ne vidiš nobenga začetka in ne konca za pot proti domu. O Vida moja, kako te jaz pogrešam, a kljub temu vem, da nam več pomaga, če si zdrava tam, kot da bi bila doma. O otročiču praviš, da rada slišiš, ko ti o njih pišeš. O saj ti verjamem Vida in dobro vem, kako si jih želiš. Na postelji pa ni večera, ko se o tebi kaj ne pogovorimo [...]. Tako vidiš Vida, da živimo mi v duho s teboj in tudi ti daj tako z nami in potem bomo enkrat zagotovo srečni. Dam ti vedeti torej, da smo dobili tisti tvoj tako pričakovan paket. Lahko si misliš, kakšno veselje je bilo. Izidor ni vedel, ali bi počakal, da bi paket odprli ali bi bil šel hitro po vasi praviti, da ima on kolo. In je dirjal po vasi in je hitro privlekel ene deset pogledat, kaj mu je mama poslala. Bonbone in čokolado sem shranil in njima dajem po male, to zaradi tega, da se večkrat nate spomnita.«* (Aleksandrinke 2011).

Migracija je bila težka tako mater in otrok, vendar ob zadostni podpori razširjene družine in socialni podpori okolice se otroci niso počutili zapuščeni. O tem govori tudi zgodba Silva Furlana, ki je kot težko obdobje v svojem življenju opisal revščino in ne odhod matere: *»Mama je šla, ko sem bil že zelo majhen in tega nisem občutil. Revščina pa je bila, še za kuhat nismo imeli kaj. Mama se je pri 16 letih vrnila za zmeraj domov, ko je prišla domov ni bil občutek nič posebnega, smo se pozdravili. Me je tako mičkenega pustila in brez da bi kakšno reč občutil, občutil sem lakoto, a to, da bi rekel, da mi manjka mama, to ne.* (Osebni pogovor 2012). Podobne zgodbe lahko zasledimo tudi v intervjujih Daše Koprivec, kjer so otroci aleksandrink tri četrtine časa namenili drugi svetovni vojni in povojnim dogodkom in ne materinemu odhodu v Egipt.

Če otroci niso dobili primerne podpore, je odhod matere negativno zaznamoval njihovo življenje, ob vrnitvi pa so pogosto matere tudi odklanjali. Zgodbe, ki govorijo o težkem otroštvu zaradi migracije matere, je v literaturi o aleksandrinkah zelo veliko. Ena od teh je zgodba Sabine Šušmelj, ki se je rodila v Egiptu, pri treh mescih jo je mama odstavila od prsi in poslala na Goriško k očetu. Gospa Sabina pripoveduje: *»Poslali so me kot paket. Tista ženska me ni niti pogledala, niti previla. Da bi bila nona, vsaj kakšna teta, vsaj eno, da bi bilo v hiši, da bi ne bla tako sama. Zaklenila sem vrata in šla h kakšnim sosedom, kamor so imeli toplo in kamor so bile mame, ker sem zmeraj gledala kaj mame delajo z otrocmi. Živela sem samo za gledat, kaj mame delajo. Vem, da sem hodila klicat prijateljico, zjutraj. Smo imeli ob osmi šoli, prej sem vstala, da sem videla, kako je mama mojo prijateljico počesala, napravila malico za šolo, pogledala kako je oblečena. Saj kakšen krat je tudi mene, ampak ni bila mama ne, je bila zmeraj soseda. Grozno je bilo. Pridem domov, pod predpražnikom je bil ključ, si prišel noter, mraz je bilo kot nevem kaj. Kuhanga ni bilo, če je bil tata doma je že kaj skuhal, ma ga ni blo, dosti ga ni blo, jaz se ga ne spomnim prav dosti doma. Eno pismo imam, nimam več, vedno je bilo samo kdaj pridete domov, tako je bilo v vsakem pismi. Mama jaz ne morem več sama, mama pridte domov. Med vsemi letmi se spomnim samo enkrat, ko je prišla domov. Prišla je z gospodarji, s seboj je pripeljala punčko, lahko malo mlajšo od mene. Mama je mogla gledat tistega otroka, mene ni mogla. Jokala sem, ker ni bilo mame zame. Mama je prinesla nekaj domov, samo ne ljubezni. Še sedaj, ko imam osemdeset let mi manjka mama.«* (Aleksandrinke 2011).

V velikem številu zgodb, ki govorijo o negativnih vidikih materine migracije pri aleksandrinkah, se zagotovo odseva tudi subjektivno videnje raziskovalcev o vlogi biološke matere, kot edine primerne za otrokovo vzgojo.

Poleg otrok, ki so ostali doma, obstajajo tudi otroci aleksandrink, ki so bili rojeni na Goriškem in jih je mati kasneje vzela k sebi v Egipt in otroci, rojeni v Egiptu, kjer so preživeli večino svojega življenja. Pri predstavljanju migracijskega procesa aleksandrink je pogosto ta dimenzija tega migracijskega procesa izpuščena. Za materami so tako včasih prišli tudi možje in kasneje tudi otroci. Če sta mati in oče živela zaradi narave dela pri delodajalcih, so prišli otroci, ko so bili dovolj stari za obiskovanje šole, da so lahko stanovali v internatih ali ko so bili že toliko odrasli, da so lahko tudi sami delali. Matere so otroke k sebi poklicale tudi, ko je v Egiptu živela širša rodbinska skupnost. Čeprav so stanovali ločeno, so bili povezani, saj so živeli v istem mestu in so se lahko obiskovali. Tako se je tudi v Kairu in Aleksandriji vzpostavila nekakšno skupno družinsko življenje moža, žene in otroka (Koprivec 2009: 101).

Drugačno obliko družinskega življenja so razvile tudi družine, ki so bivale v Egiptu, vendar so zaradi potreb dela stanovali ločeno. Različne oblike družinskega življenja nam pokažejo, da nobena oblika družine ni naravna in na podlagi tega boljša. Družina je vedno močno dovzetna za dogajanje v družbenem okolju in družinske spremembe so tesno povezane z družbenim spreminjanjem.

5.2 VAROVANCI ALEKSANDRINK

Varovanci aleksandrink so bili najpomembnejši del življenja na »drugi strani«, kljub temu pa niso precej prisoten del pogovora o aleksandrinkah. V ospredju so bolj razlogi za njihovo odhajanje in razmere družinah, ki so jih aleksandrinke pustile za sabo doma (Koprivec 2008: 169).

Aleksandrinke so najbolj poznane kot dojilje, čeprav jih je bila med njimi samo kaka tretjina. Bolj pogoste so bile v 19. stoletju, v 20. stoletju so bile že redkost in začnejo prevladovati varuške. Dojilje so bile praktično del družine in njihovo delo je bilo samo hranjenje dojenčka in skrb zanj. Preden so jih vzeli v službo, so morale na zdravniški pregled, kjer so preverili

njeno zdravje in kakovost mleka. Skrbno so jim tudi izbirali hrano in pazili, da so dovolj jedle. Obstajali so tudi različni predsodki o dojiljah, kot na primer, da je mleko svetlolasih mrzlo, mleko temnolasih pa toplo, da se skozi mleko dojilj na otroke prenaša tudi njej značaj, zato mora biti poštena, dobra itd. Pogosto je dojilja po koncu dojenja pri družini ostala kot varuška še nekaj let in navezanost dojilj na otroke je bila še večja kot pri varuški. Rade so rekle, da so to njihovi otroci po mleku. Tudi njihovi biološki otroci so se z njimi počutili povezane. Veliko ljudi jim je reklo *freres de lait* ali *bratje po mleku*, kar je pomenilo, da so se hranili na istih prsih. Imeli so občutek, da so dobili neko bratsko vez, čeprav se niso spominjali tega časa (Douek 2004; po Škrli 2009: 165).

Imeti varuško je bilo v tistem času v Egiptu normativ. Številne družabne aktivnosti so se odvijale v imenu sklepanja poslov, pri čemer sta sodelovala oba starša in bila tako pogosto odsotna. Temeljno funkcijo vsakdanjih opravil in skrbi za otroke so prevzele varuške in varovanci so večkrat povedali, da se ne spomnijo niti enega dneva v otroštvu brez nje (Koprivec 2008: 182). Varovanec Michel Perez je v dokumentarnem filmu Aleksandrinke (2011) povedal: *»Egipt je v 30. in 40. letih prejšnjega stoletja dihal v kolonialnem slogu. Ljudje so prebivali v velikih hišah in ženske niso delale. Nočno življenje v mestu je bilo pestro, zato so premožne družine zaposlovale varuške, starši pa so svoje otroke ponavadi videvali le zjutraj in zvečer. In tako se je dogajalo, da je bila varuška otrokom bližja in so jo imeli rajši kot lastne starše. Moja varuška je bila moja druga mama, vsi smo vedeli, kdo je naša biološka mama, ampak vzgojila me je Jaja (kot so jo klicali), najina medsebojna povezanost je bila zelo pristna, vedno je bila zelo zaščitniška do mene. In še danes jo otroci smatramo za del družine in tudi sama vidi sebe kot del te družine.«*

Varuške so bile zelo tesno povezane z družinami svojih varovancev. Pri njih so stanovale, jedle in jih vzgajale. S svojimi varovanci so si delile vse ure dneva, z deklicami pa pogosto tudi sobo. Zjutraj so bile one tiste, ki so jih zbudile, umile, poskrbele za njihov zajtrk, jih spremile v šolo, jih po šoli počakale, poskrbele za njihovo kosilo, se popoldan z njimi učile, jih nato spremile v park, se z njimi igrale, nato pa spet poskrbele za njihovo večerjo, jih umile in pospremile k spanju (Koprivec 2008: 175–179).

V družino so varuške prinesle svoj značaj, svoje navade, svoje vrednote in njen vpliv na varovance je bil veliko bolj dolgoročen, kot se je sprva morda zdelo, da bi lahko bil. Postale so stalno prisoten družinski član, pri nekaterih družinah tudi deset, petnajst ali celo več kot dvajset let. Svoje varovance so spremljale na poti odraščanja in s svojo vzgojo močno vplivale nanje. Claudia Roden je o svoji varuški povedala: *»Marija nam je otrokom dala čustveno in fizično varnost. Naša varuška je bila kot skala, na kateri je stala družina. Vedno je bila tam, vedno smo ji lahko zaupali, ji povedali vse, ali jo spraševali stvari.«* (Koprivec 2008: 179). Butros Gali se varuškam spominja takole: *»Pri hiši smo bili trije otroci in za nas so skrbele tri guvernante. Bilo je, kot bi imeli dvojno družino, saj so nam tudi varuške pomenile družino. Tako je bilo pri vseh, ki so imeli vzgojiteljice. Vzgojiteljica je bila čisto nekaj drugega kot služabnica. Vzgojiteljice so postale del družine, jemali so jo s seboj na potovanje, jedla je z družino in se z mamo pogovarjala o zadevah, ki so se dotikale otrok. Varuške so zelo pogosto imele te otroke za svoje in so se čustveno navezale nanje. In zelo pogosto se je tudi dogajalo in to je bil tudi problem, da je imel otrok rajši vzgojiteljico od mame.«* (Aleksandrinke 2011).

Aleksandrinke so večkrat ostale pri družini, vse dokler niso otroci odrasli in včasih še nekaj časa potem kot gospodinjske delavke. Ena od takih je Marija Černe iz Bilj, ki je po Sueški krizi leta 1956, ko je veliko družin zapustilo Egipt, odšla z delodajalci v Bejrut in na koncu v Boston. Sprva ni bila preveč navdušena nad odhodom v Ameriko in ob tem je povedala: *»Najprej nisem hotela it, ker v Ameriki so gansterji, ampak so me prepričevali in prepričevali, pa navezana sem bila na njih, na otroke, kot da so moja družina.«* (Škrlj 2009: 182). Po prihodu v Boston je družina zmanjšala število osebja in tako je Marija delala kot varuška, sobarica in gospodinjska pomočnica, vrnila se je, ko je bila stara 70 let in so varovanci že odrasli in postali samostojni. Z otrokoma se je lepo razumela in pravi: *»Ti otroci so me meli prav za mamo, bi jst rekla. Sm dosti z njimi imela potrpljenja in to. Sej ne, da ni bla dobra mati, ma tako, so se zelo zelo navezali, ne. En na družga smo se...«* Družina Sohyoun in Marija ohranjajo vezi z dopisovanjem in telefonskimi klici. Pokličejo jo vsi družinski člani, varovanec Karim pa jo že večkrat obiskal na njenem domu v Biljah (Koprivec 2008: 173). O njihovih tesni navezanosti govori tudi voščilnica, ki jo je prejela od svojih varovancev Marija Černe.

Slika 1 Voščilnica, ki jo je od nekdanjih varovancev prejela aleksandrinka Marija Černe, Bilje, 80.leta 20.stoletja.

Vir: Dokumentacija SEM 2005-2006; po Koprivec 2006: 107.

Med varovanci in varuškami so se vzpostavile močne čustvene vezi, ki jih varovanci pogosto označujejo z besedami, kot so: »*Moja varuška mi je bila kot mama*«. »*Bili smo pravzaprav njeni otroci*.« (Koprivec 2008: 183). Odrasli, za katere so skrbele varuške, so svoje mame opisovali kot prijazne, a hladne in nedostopne. Z varuškami pa so razvili varno navezanost in zaradi občutenja tako globoke povezanosti se je pogosto pojavila razpetost v čustvenem razmerju do matere na eni strani in do varuške na drugi strani, kar se je izkazalo za zelo zapleteno. O občutkih krivde zaradi močne čustvene navezanosti na varuško govori Roger A. Barcilon v dokumentarnem filmu Aleksandrinke (2011): *Vsi moji spomni iz otroštva so vezani*

nanjo, ne na starše. To je nenavadno... pravzaprav čudno. Še danes pri 77 letih se trudim razumeti, zakaj je bilo tako, kot je bilo. Ves čas nosim to v sebi. To je imelo velik vpliv na moje življenje. Na varuško sem postajal vsak dan bolj navezan. Na starša pa vsako leto manj. Vsako leto sta odšla za tri mesece na potovanje, ko sta se vrnila, mame sploh nisem prepoznal. Marija je mislila, da sem boječ, ker sem se skril za njen hrbet, jaz pa preprosto nisem vedel, kdo je ta gospa. Do staršev sem bil vedno zelo prijazen in vljuden in upam, da sem njim bil dober sin. Nismo pa imeli zares pristnih odnosov. In ko sta umrla ... pravzaprav nisem občutil ničesar. To je grozno, to je res grozno. Počutil sem se krivega in se spraševal – zakaj?»

Starševstvo pomeni odnos dolgotrajne in kontinuirane ekonomske, skrbstvene in emocionalne povezanosti med odraslim in otrokom. To lahko zagotovijo otrokom tako biološki kot socialni starši. Zaradi ideološkosti naravnega starševstva kot edinega pravega, so varovanci ob vzpostavitvi močnih občutkov navezanosti do varuš, občutili občuteke krivde. Idealizirana povezanost z biološkimi starši bremeni in bega otroka.

5.3 VRNITEV DOMOV

Vrnitev za mnoge aleksandrinke ni bila lahka. Če niso vzdrževali rednih stikov, so se člani družine drug od drugega odtujili. Otroci jih tako ob vrnitvi sploh niso spoznali, v mnogih primerih pa jih niti niso sprejeli. Mnogo otrok govori, da niso čutili nobene vezi, ko so jih spet videli. Hčerka aleksandrinke Violetka se skupnega življenja z mamo pri njeni vrnitvi iz Egipta in dvajsetletni odsotnosti spominja: *»Se nismo glihal, ker nismo bili navajeni na njo. Smo bili navajeni na nono. In mama tudi več kot toliko, dajmo rečt, je bla navajena tam doli in s tistimi otroci, ne.«* Enako se spominja gospa Boža: *»[...] če si vsak dan z otroki, so problemi, in to ne majhni. Kaj šele, če prideš in dobiš že izdelanega fanta al pupo. Pa tudi, odvisno, kakšne besede je uporabljal mož. Veste, so bile navajene omike, vzgoje, tam doli.«* (Koprivec 2006: 110).

Z migracijo žensk so se pravila delitve dela med moškim in žensko spremenila, saj je žena služila kruh, možje pa so varovali otroke in opravljali druga dela ob pomoči bližnjih. Nastali so razkoraki med predstavami in realnostjo delitve dela in veliko mož je to stisko reševalo z

alkoholom in z denarjem, ki so ga pošiljale aleksandrinke, je obratovalo zelo veliko gostilen. Patriarhalni svet pa je samo navidez sprejel njihovo ekonomsko moč in možnost avtoritete v družini, saj je npr. kupovanje in barantanje za nepremičnine sodilo v moški svet in taka kupčija je bila zelo verjetno sklenjena v gostilni, kamor ženske praviloma niso zahajale. Po vrnitvi domov pa so običajno zasedle svoje mesto v patriarhalno urejeni družini (Škrlj 2009: 166).

Ob vrnitvi so se aleksandrinke morale pogosto soočiti z nerazumevanjem, nesporazumi, obtoževanji in zaničevanji in včasih tudi z ljubosumnostjo lastnih otrok do tujih otrok in s tem sovraštvom do Egipta. Obsojanj so bile deležne predvsem zato, ker so »zapustile« svoje otroke in odšle skrbet za druge. Očitki o brezbržnosti, krutosti in »nenaravnosti« so zlasti leteli na dojilje, ki so nekaj tednov po porodu pustile svoje otroke in odšle v Egipt dojit druge. (Škrlj 2009: 149). Pri tem se, kot pravi Daša Koprivec (2006; po Škrlj 2009: 150), pozablja, da pri tistih aleksandrinkah, ki so ostale v Egiptu več let in so doma imele svojo družino, kateri so ves čas pošiljale denar, ni šlo za odhod v Egipt, ampak za sprejeti način življenja, na katerega so tako ali drugače pristali vsi odrasli družinski. Življenje v Egiptu je tako bilo posledično dolgo skrita tema, o katerem aleksandrinke niso hotele govorit z drugimi. Šikaniranje pa je bilo zelo verjetno posledica strahu pred emancipacijo žensk in poskus diskretizacije žensk, ki so imele v svojih rokah ekonomsko moč in s tem v družini možnost odločanja.

Delovnih let v Egiptu jim niso priznali, tako niso dobile pokojnine, osnovno pokojnino so dobile samo v primeru, če so se doma zaposlile za pet let. Rafael Rojc se spominja občutkov svoje matere: *»Čutila se je ogoljufano. Niti simbolično ji niso nič dali, da bi čutila, da je njeno. Imela je občutek, da nima prav nič svojega. Delala je pa celo življenje.«* Kar je pomenilo ob njihovi vrnitvi popolno finančno odvisnost od drugih (Škrlj 2009: 158). Aleksandrinke so se morale po prihodu iz Egipta ponovno prilagoditi domačemu, kmečko patriarhalnemu okolju. V Egiptu so prevzele meščanske navade, zaradi njih pa so doma izstopale. Ena od močnih identitet aleksandrink je bila tako njihova vsakokratna drugačnost, drugačne so bile v Egiptu, kjer so se morala prilagoditi novi družini, tamkajšnjemu oblačenju, prehrani, podnebjju in se naučiti novih jezikov, in drugačne so bile spet doma, kjer so se morale ponovno prilagoditi (*ibid.*).

6 SPREMEMBE OBLIK IN KOMPOZICIJ DRUŽINE

Z liberalizacijo intimnega življenja v 20. stoletju so se razmerja med poroko, spolnostjo in reprodukcijo korenito spremenila. Te spremembe nekateri razumejo in interpretirajo kot znake »krize družine« ali »zatona družine« (Zaviršek 2012: 11).

Rener (1994: 35) pravi, da je diskurz o krizi družine prisoten vse odkar je mogoče govoriti o družini in se ciklično stopnjuje vselej v času gospodarskih recesij, politične negotovosti in ob upadanju rasti prebivalstva. Govorjenje o krizi družin učinkuje tako, da socialne in politične probleme spreminja v personalne in individualne, ter tako vzbuja občutek krivde in ker so zlasti ženske obravnavane kot primarno odgovorne za družino in njeno blagostanje, ti občutki krivde prizadenejo predvsem ženske.

Pojem družina je ideološki in stereotipni konstrukt, ki se je oblikoval in se ohranja zato, da se lahko uveljavljajo določene oblike družbenega nadzora. Institucije, zakonodaja, socialne in družinske politike se oblikuje glede na stereotipe predstav o družini ne zato, ker je (jedrna) družina družbena norma organizacije zasebnega življenja, pač pa zato, da bi bila taka norma. Pojem družine je del nadzorovalnega diskurza, je način govora o družbenih razmerjih, saj definira vloge, ki naj bi jih igrali v strukturah moči. Ko opredelimo ljudi kot »mater«, »očeta« ali »otrok«, tako poimenovanje že vsebuje napotke o dolžnostih in umestitvah v asimetrična razmerja moči, ki morda ne bi bila tako samoumevna (Rener 2006: 25).

Družina se zadnjih nekaj desetletij pomembno spreminja skozi proces t. i. družinske pluralizacije (Švab 2001: 178). Število porok se je v zadnjih desetletjih zmanjšalo, zakonske zveze so postale vse krajše in nestabilne, številko razvez pa se je začelo večati (Zaviršek 2012: 11). Ustvarjajo se nove oblike družinskega življenja, ki se poskušajo odzvati izzivom in spremembam sodobnega sveta, v katerem posamezniki in posameznice iščejo bolj uravnotežene poti med individualnimi pravicami in družbeno odgovornostjo (Rener 1994: 22). Pokazatelj velikih sprememb je vse večje število združenih oz. reorganiziranih družin, ki so nastale, ko so se odrasli združili v novo družino in so pri tem mnogi otroci dobili dve mami, več babic ter nove brate in sestre. Znak velikih premikov intimnega življenja je tudi večanje števila enostarševskih družin, med njimi najpogosteje mater z otroki, ki se jih je prijel

izraz žensko osredinjena gospodinjstva. Povečuje se število mavričnih družin, ki jih tvorijo odrasli istega spola z otroki, saj se je navidezna »naravna« binarna definicija spolne komplementarnosti izkazala kot heteronormativnih konstrukt in število transnacionalnih družin (Zaviršek 2012: 11–12).

Kljub spremembam načinov družinskega življenja v družinski zasebnosti ostaja osrednja družinska vloga in praksa materinstvo (Švab 2001: 179). Družinsko delo ostaja tako domena žensk, ki postanejo ob poklicnih karierah dvojno obremenjene. Ker se v procesu transformacij družinskih odnosov položaj moških in očetov ni toliko spremenil, da bi postali enakovredno dejavni v gospodinjstvem in skrbstvenem delu, se gospodinjstvo in skrbstveno delo premešča na globalni trg oz. najeto delovno silo (drugih) žensk (Šadl 2004: 980–981). Cheever (2003: 31) pravi: »Če za vsakim uspešnim moškim stoji dobra ženska, za vsako uspešno žensko stoji dobra varuška.«

Potrebe po plačanem skrbstvenem delu na zahodu privabljajo ženske iz držav tretjega sveta, da opravljajo reproduktivna dela za družine delodajalcev, medtem ko za njihove družine skrbijo sorodniki, sosedje in najete varuške. Posledično pa se tako povečuje število transnacionalnih družin, ki se raztezajo na različne dele sveta, kljub fizični razdalji pa ohranjajo družinski člani med seboj ekonomske in čustvene vezi, ki jih povezujejo v jedrno družino (Zaviršek 2012: 11–12).

Kljub spremembi oblik in kompozicij družine je družina še vedno ohranila osrednjo socializacijsko vlogo posameznikov in je nosilka dveh osrednjih družbenih funkcij: socializacije otrok in psihične stabilizacije odraslih posameznikov (Švab 2006: 64). Kot poudarja Švab (*ibid.*) družina ostaja tudi danes pomembna družbena institucija in nič ne kaže, da spremembe pomenijo tudi njen propad.

6.1 SOCIALNO STARŠEVSTVO V PROCESU MEDNARODNIH MIGRACIJ

Koncept socialnega starševstva je definiran kot družbeni odnos med odraslim in otrokom, ki ne temelji na krvni povezavi temveč na socialno-čustveni, in je glede na časovno dimenzijo stalen, po svoji kvaliteti pa intimen in vsebuje ekonomsko odgovornost odraslega do otroka. Odrasli so za otroka pomembni drugi, ne glede na to, kako jih definira zakonodaja in obratno,

tudi otroci odrasle, ki niso posredovali svojega gensko-biološkega materiala, dojemajo kot starše in kot pomembne druge ne glede na to ali so to v pravnem smislu ali niso. Otroci in odrasli, ki niso biološko povezani, praviloma naj ne bi bili v razmerju starši – otroci. Tem prepričanjem nasprotuje vsakdanja praksa, ki pokaže, da so v porastu družinska razmerja, ki vsebujejo prepletenost biološkega in socialnega starševstva (Zaviršek 2009: 4).

Vse manjše število norm in sankcij v zvezi s poroko, večja enakost med spoloma in izjemen razvoj tehnologij na področju človeške reprodukcije vplivajo na razširjanje socialnega starševstva v današnjih gospodarsko razvitih družbah (Zaviršek 2012: 33).

Socialno starševstvo nastane kot pravno formalni odnos, ki ga formulira država (poroka, posvojitev), kot razmerje do otrok, ki izhajajo iz intimnega razmerja med odraslimi in je brez pravno formalne povezave (ponekod mavrično starševstvo, ponekod zunajzakonska skupnostna) in kot somodefiniraje doživetega odnosa iz perspektive otroka, ki odraslega občuti in izkusi kot starša (babice, služkinje, varuške, druge osebe v skupnosti) (Zaviršek 2012: 32).

Socialno starševstvo je obstajalo v vseh družbah in ga poznajo vse znane kulture. V preteklosti so bile glavni razlog za socialno starševstvo ekonomske migracije. Skrb za otroke v primeru migracij so prevzeli stari starši, tete, strici, botre, dolgoletne varuške in gospodinjske pomočnice. Danes so vzorci enaki. Revni migranti se pri svoji migraciji opirajo na biološke sorodnike, premožnejši pari pa zaposlujejo varuške in gospodinje. Skrbstvene delavke v očeh bioloških staršev niso definirane kot socialni starši, s strani otrok pa so velikokrat (Zaviršek 2007: 15). Roger A. Barcion, varovanec aleksandrinke, pripoveduje (Aleksandrinke 2011): *»Moja mama je rada kartala in hodila ven, s prijateljicami se je dobivala v klubu ali pa je ure in ure klepetala z njimi po telefonu, jaz pa sem bil z varuško. Ona je skrbela za mene, izključno ona. Zato sem jo imel za mamo. S svojo pravo mamo sem preživel zelo malo časa, z očetom pa še manj. Ona mi je pomenila vse. Če me je kaj težilo, sem šel do nje, ne do mame. Vsa odgovornost za otroke je bila na njenih plečih. Popolnoma samostojno je skrbela za nas.«*

O intimnih odnosih, ki so se nekoč in se še danes ustvarjajo med varuškami, skrbstvenimi delavkami in otroci, se govori šele v zadnjem času, saj pomenijo izziv tradicionalnim

prepričanjem o dominantni vlogi biološke mame in o naravni navezanosti matere in otroka (Zaviršek 2012: 153).

Pri raziskovanju migracijskih vlog zasledimo zelo veliko t. i. nadomestnih vlog. Varovanci svojo varuško pogosto označujejo s sintagmo 'bila mi je kot mama' in tudi otroci, ki so ostali v varstvu svojih babic, tet ali varuš, te označujejo s sintagmo 'bila mi je kot mama' ali pa 'oče je bil dober kot kruh, je pral, kuhal in vse, bil mi je kot mati in oče obenem'. Kot poudarja Koprivec je tako ena od posledic migracijskega procesa prestrukturiranje in prerazporejanje družinskih vlog. Otroci so v dani situaciji našli potrebno čustveno bližino in materialno preskrbo v »nadomestnih vlogah« v okolju, v katerem so živeli (Koprivec 2009:102). Sin aleksandrinke pove: »*Ko sem jaz videl svojo mamo, je nisem prepoznal. Zame je bila mama, stara mama*«. (Aleksandrinke 2011). Finska profesorica Synnove Karvinen pa pripoveduje, da so jo pri 4 letih starši hoteli od mize za otroke in služinčadi in preseliti za mizo staršev, čemur se je jokajoče in krčevito upirala in zahtevala, da gre z njo tudi služkinja. Bolečino, ko jo je občutila kot otrok, je izrazila z besedami: »*To je bila moja mama!*« (Zaviršek 2012: 33).

Starši in otroci z izkušnjo socialnega starševstva imajo veliko skupnega in ena od skupnih izkušenj je njihova nevidnost. Nevidni so otroci in starši v združenih družinah, otroci, ki so bili posvojeni, otroci rojeni s pomočjo reproduktivne medicine in otroci iz mavričnih družin. Nevidne so tudi gospodinjske delavke in še bolj njihovi odnosi do otrok, ki obsegajo skrb na daljavo za biološke otroke in socialno starševstvo v tujem gospodinjstvu. Tako se tudi godi drugim oblikam socialnega starševstva, ki ga opravljajo praviloma ženske po vsem svetu in ki nikoli ne bodo formalizirano v družinskih in drugih zakonodajah (Zaviršek 2012: 153).

Odnos socialnega starševstva je vsebovan v vse bolj številčnih družinskih oblikah, kot so združene oz. reorganizirane družine, posvojiteljske družine, istospolne družine, družine, ki so za reprodukcijo uporabile nove medicinske tehnologije, in transnacionalne družine. Zgodbe otrok z izkušnjo socialnega starševstva nam pokažejo, da na otrokov razvoj pomembno vplivajo procesi znotraj družine in ne sama struktura ali biološka povezanost družine.

7 UKREPI, KI PODPREJO TRANSNACIONALNE DRUŽINE IN MOŽNI PRISPEVKI SOCIALNEGA DELA

V Ukrajini so zaradi množične migracije žensk iz Ukrajine v Italijo izvedli pilotski projekt, kateri je poskušal identificirati ukrepe, ki lahko zmanjšajo negativne posledice separacije družine. Temeljil je na skupnostnem delu in njegov namen je bil vključiti vse pomembne akterje migracije (institucionalne, lokalne in družbene), ki lahko pripomorejo k izboljšanju razmer na tem področju. V sklopu projekta so se za otroke migrantskih delavk, ki so ostali doma, odvijale številne aktivnosti (gledališke predstave, pisanje pesmi, igre vlog itd.), skozi katere so lahko izrazili svoja čustva in podelili osebne zgodbe z drugimi vrstniki s podobno izkušnjo. Za izboljšanje komunikacije preko interneta, ki je transnacionalni medij števil in igra izredno pomembno vlogo med otroci in starši pri vzdrževanju medsebojnih vezi v času migracije, so izvedli izobraževanje o uporabi programa Skyp. Izobraževanje je potekalo v Ukrajini, kjer so se izobraževali učitelji in otroci, in prav tako v Rimu in Torinu, kjer se je izobraževanja udeležilo 45 migrantskih delavk. Tako v Ukrajini kot v Italiji je projekt požel veliko uspehov in vsi udeleženci so izrazili željo po nadaljnjem izobraževanju.

Ob zaključenem projektu so podali različne predloge za zmanjšanje negativnih posledic migracije:

- redno srečanje med učitelji in otroki migrantov, kjer lahko otroci govorijo o svojih problemih in gradijo zaupen odnos,
- individualna in skupinska srečanja med starši in svetovalnimi delavci na šoli, kjer se lahko pogovarjajo o pripravi na odhod starša, podpori potrebni za otroka v času starševe odsotnosti in o ponovni vzpostavitvi odnosa med otrokom in starši, ko se ti vrnejo (skupinska srečanja bi omogočila delitev posameznikovih izkušenj z drugimi in skupno iskanje rešitev, individualna srečanja pa bi omogočila poiskati primerno rešitev za posamezno družino),
- izobraževanje učitelje, svetovalnih delavcev, da lahko primerno pomagajo otrokom, katerih starši so migrirali,
- vključevanje nevladnih organizacij pri izvajanju delavnic za otroke,
- sprememba režima vize, ki bi migrantskih delavkam omogočila večkratno potovanje domov,

- soustvarjanje možnosti, da otroci obiščejo starše v tujini,
- delo na razvoju sezonskih ali kratkotrajnih zaposlitev, s katerimi bi se lahko izognili daljši separaciji staršev od otrok,
- spodbujanje, izobraževanje in omogočanje uporabe novih komunikacijskih metod (npr. programa Skype), ki omogočajo ohranjanje odnosov med materjo in otrokom,
- ustvarjanje okolja in skupnosti, kjer otroci lahko govorijo odprto o svojih čustvih in kjer migracija mater ni stigmatizirana, saj to vpliva tudi na otroke.⁹

Socialno delo je umetnost, veda in profesija za pomoč ljudem pri reševanju osebnih, skupinskih (zlasti družinskih) in skupnostnih problemov. Sem sodijo metode socialnega dela s posameznim primerom, s skupino in s skupnostjo, upravljanje v socialnem delu in raziskovanje. Socialno delo dela tako na mikro ravni (posameznik in njegovo ožje okolje), mezo (z različnimi skupinami), makro ravni (skupnostno socialno delo, vpliv na sprejemanje in spreminjanje zakonodaje in oblikovanje socialne politike).

V socialnem delu delamo na principih vključevanja, participacije, udeležnosti uporabnikov, soustvarjanja rešitev, krepitev moči in možnosti izbire. Naloga socialnega dela je da skupaj z udeleženci migracij odpiramo prostor za soustvarjanje zgodbe o prihodnosti in odkrivamo ter poimenujemo možne spremembe, vplivamo na socialno politiko, delamo na preprečevanju izkoriščanja žensk na globalnem trgu dela, opolnomočimo udeležence migracij in vplivamo na vidnost in enakopravnost različnih družinskih oblik.

⁹ Final Report Capacity building action towards Ukrainian local institutions for the empowerment of migratory and social-educational policies on behalf of children, women and local communities. Dostopno na: <http://www.childrenleftbehind.eu/wp-content/uploads/2011/11/Final-Report-ITA-UKR-project-IOM-Italy.pdf> (4.3.2012).

8 ZAKLJUČEK

Zaradi procesa globalizacije so migracije in širše mobilnosti postale pomembne značilnosti sodobne družbe. Povzročile so rast mednarodnih oz. transnacionalnih družin, katerih člani ohranjajo vezi s poslanimi paketi, denarjem in »ljubeznijo na daljavo«.

Vedno večje povpraševanje po skrbstvenem delu na zahodu privablja ženske iz manj razvitih držav, da se odločijo za migracijo in opravljajo skrbstvena dela za otroke, starejše in hendikepirane, medtem ko za njihove otroke in skrbi potrebne družinske člane skrbijo sorodniki, sosedje ali druge skrbstvene delavke. Med njimi se razvijejo tesne medsebojne vezi, ki govorijo o zgodbah socialnega starševstva in porušijo družbeni konstrukt biološkega starševstva kot edinega primernega.

V preteklosti so bili glavni razlogi za socialno starševstvo ravno ekonomske migracije, danes pa zaradi vse manjših norm in sankcij v zvezi s poroko, razširjanja različnih oblik intimnega življenja, mednarodnih posvojitvev otrok, otroških izkušenj z življenjem v mavričnih družinah in uporabe reproduktivne medicine biološko, postaja prepletanje biološkega in socialnega starševstva vse pogostejša oblika družinskega bivanja. Zaviršek (2012: 8) pravi, da še nikoli ni obstajal tako velika verjetnost, kakor danes, da bodo otroci doživeli izkušnjo socialnega starševstva in socialnega sorodstva. Kljub temu pa ostajajo socialnimi straši v glorifikaciji krvnih povezav družbeno in institucionalno nevidni.

O transnacionalnih družinah, ki se oblikujejo v procesu migracij, je narejenih zelo malo raziskav, oblike skrbi med družinskimi člani so nevidne in, ker ne ustrezajo tradicionalnemu modelu nuklearne družine, so videne kot pomanjkljive družinske enote. Zgodbe družin migrantskih delavk 21. stoletja in zgodbe družin aleksandrink nam pokažejo, da je transnacionalno družinsko življenje odvisno od kompleksnega družbenega in družinskega konteksta in nikoli ni pomenilo zgolj trpljenje otrok. Nekateri otroci v transnacionalnih družinah so občutili odsotnost matere kot nepopravljivo izgubo, drugi pa so spoštovali napore svojih mater, da bi jim omogočile boljše življenje. Pomembno vlogo imajo socialni starši, ki skrbijo za njih v času materine migracije, razvoj varne navezanosti s pomembnimi osebami v svojem življenju in naravnost okolice do migracije žensk.

Ženske migrirajo z namenom, da bi poiskale socialne in ekonomske priložnosti, s katerimi bi lahko bolje izpolnjevale svoje obveznosti do družine. Kot poudarja Zaviršek (2012: 78), se je zgodila velika preobrazba v samodefiniranju žensk, ki materinstvo ne vidijo več le kot čustveno, temveč tudi kot ekonomsko skrb za otroka.

Pri njihovem delu pa se pogosto soočajo s politikami migracij, ki delujejo nasproti njim. Delo, ki jim predstavlja edini vir zaslužka, je videno kot naravno, etničnost oz. njihova kultura pa razlagalni temelj za opravljanje tega dela. Zgodbe migrantskih delavk so pokazale, da skrb za otroke ni nekaj naravnega in ne temelji na biološki povezanosti. Ljubezen in skrb za otroke na katere so pazile, se je izoblikovala v okoliščinah, v katerih so delale.

Zgodbe migrantskih družin so pokazale, da biološko starševstvo ne pomeni merilo kvalitete starševstva. Današnje številne raziskave o nasilju in drugih oblikah zanemarjanja otrok nam dokazujejo, da nobena oblika starševstva sama po sebi ne zagotavlja kvalitetnega starševstva. Kot pravi Zaviršek (po Bercko 2009: 15) starševstvo pomeni odnos dolgotrajne in kontinuirane ekonomske, skrbstvene in emocionalne povezanosti med odraslim in otrokom. To velja za biološko starševstvo in socialno starševstvo, zato delitev med njimi ni potrebna. Kljub temu pa imajo določene skupine močan interes ohraniti simbolno dominacijo in normativno podobo »tradicionalne družine«.

Raziskave na področju socialnega starševstava so pokazale, da je izredno pomembno, da realnost, ki jo živimo dobi tudi zakonsko potrditev (Zaviršek in Sobočan 2012). Naloga socialnega dela je, da dela na opozarjanju o obstoju različnih družinskih oblik in prikazovanju, da lahko vse nudijo prostor, primeren za posameznika, saj ni nobena oblika bolj pomembna od druge. Kot pravi Čačinovič Vogrinčič (2006: 12), nesmiselno je postavljati vprašanja o pravi obliki družine, o pravih načinih družinskega življenja ali družinskih potekih. Otroci rabijo pri svojem razvoju ekonomsko in socialno skrb, navezanost, ljubeč in skrben odnos. Oblike družinskega življenja in biološka povezanost so sekundarnega pomena.

9 VIRI IN LITERATURA

1. Aleksandrinke. 2011. Dokumentarni film, Slovenija, Egipt. Režija in scenarij Metod Pevec, fotografija Mišo Čadež, montaža Janez Bricelj, glasba Aldo Kumar. 94 min.
2. Bade, Klaus J. 2005. Evropa v gibanju: migracije od poznega 18. stoletja do danes. Ljubljana: Založba /*cf.
3. Bercht, Silke. 2006. Nove družine: Enake, drugačne, enakopravne. *Revija Ciciban, Ciciban za starše*, 11: 22–25.
4. Bercko, Zvezdana. 2009. Starši po srcu, ne po krvi. *Revija Večer, priloga Bonbon*, 20. oktober, str. 10-15.
5. Bernhard, Judith, Landolt, Patricia, Goldring, Luin. 2005. Transnational, Multi-Local Motherhood: Experiences of Separation and Reunification among Latin American Families in Canada. CERIS Working Paper št. 40.
6. Bevc, Viktorija. 1999. Posvojitev otrok: o pogumu in bolečini žensk, ki so oddale otroka v posvojitev. Ljubljana: DAG grafika.
7. Browne V., Colette in Braun L., Kathryn. 2008. Globalization, Women's Migration, and the Long-Term-Care Workforce. *The Gerontologist* 48, 1: 16–24.
8. Cheever, Susan. 2003. The Nanny Dilemma. V: Ehrenreich, Barbara in Russell Hochschild, Arlie. *Global Woman: Nannies, Maids, And Sex Workers In the New Economy*. London: Granta Books. (31–38).
9. Cugmas, Zlatka. 1998. Otrokova navezanost na mater in discipliniranje otroka. *Psihološka obzorja* 7, 3: 85–107.
10. Cugmas, Zlatka. 2001. Nova spoznanja o vlogi staršev pri razvoju otrokove navezanosti. *Psihološka obzorja* 10, 2: 51–60.
11. Cukut Krilić, Sonja. 2009. Spol in migracija: izkušnje žensk kot akterk migracij. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
12. Čačinovič Vogrinčič, Gabi. 2006. Socialno delo z družino. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
13. Drnovšek, Marjan. 2004. Izseljenke v očeh javnosti. *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. 383–393.
14. Ehrenreich, Barbara in Russell Hochschild, Arlie. 2003. Introduction. V: Ehrenreich, Barbara in Russell Hochschild, Arlie. *Global Woman: Nannies, Maids, And Sex Workers In the New Economy*. London: Granta Books. (1–14).

15. Fog Olwig, Keren. 1999. Narratives of the children left behind: Home and identity in globalised Caribbean families. *Journal of Ethnic and Migrant Studies* 25, 2: 267–289.
16. Hondagneu-Sotelo, Pierrette in Avila, Ernestine. 1997. "I'm Here, but I'm There": The Meanings of Latina Transnational Motherhood. *Gender Society* 11, 5: 548–571.
17. Hrženjak, Majda. 2007. Nevidno delo. Ljubljana: Mirovni inštitut, inštitut za sodobne družbene in politične študije.
18. Hrženjak, Majda. 2010. (Ne)formalno) skrbstveno delo in družbene neenakosti. *Teorija in praksa* 47, 1: 156–171.
19. Koprivec, Daša. 2006. Aleksandrinke – življenje v Egiptu in doma. *Etnolog* 67, 97–115.
20. Koprivec, Daša. 2008. Egiptovski otroci in njihove varuške aleksandrinke. *Etnolog* 67, 167–186.
21. Koprivec, Daša. 2009. Pričevanje otrok aleksandrink o življenju v Egiptu v prvi polovici 20.stoletja. *Etnolog* 19–70, 99–116.
22. Kovač, Bogomir. 2003. Globalizacija, migracijski tokovi in ekonomski razvoj na obrobju slovenskih migracijskih dilem. V: Pajnik, Mojca in Zavratnik Zimic, Simona. Migracije-globalizacija-Evropska unija. Ljubljana: Mirovni inštitut, inštitut za sodobne družbene in politične študije. (43–81).
23. Lukšič Hacin, Marina. 1995. Ko tujina postane dom: resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih. Ljubljana: znanstveno in publicistično središče.
24. Oakley, Ann. 2000. Gospodinja. Ljubljana: Založba *fc.
25. Renner, Tanja. 1994. Družina: vedno v krizi – če tako hočemo. Delo 36, 24. december, str. 35.
26. Renner, Tanja. 2006. Težave s pojmom družine. V: Renner, Tanja, Sedmak, Mateja, Švab, Alenka in Urek, Mojca. Družine in družinsko življenje v Sloveniji. Koper: Univerza na Primorskem. (13–26).
27. Russell Hochschild, Arlie. 2003. Love and gold. V: Ehrenreich, Barbara in Russell Hochschild, Arlie. Global Woman: Nannies, Maids, And Sex Workers In the New Economy. London : Granta Books. (15–30).
28. Salazar Parreñas, Rhacel. 2003. The Care Crisis in the Philippines: Children and Transnational Families in the New Global Economy. V: Ehrenreich, Barbara in

- Russell Hochschild, Arlie. *Global Woman: Nannies, Maids, And Sex Workers In the New Economy*. London : Granta Books. (39–56).
29. Suárez-Orozco, Carola, L. G. Todorova, Irina, Louie, Josephine. 2002. Making Up For the Lost Time: The Experiences of Separation and Reunification Among Immigrant Families. *Family Process* 41, 4: 625–643.
 30. Šadl, Zdenka. 2004. Najete gospodinje in nadomestne matere: Naraščanje plačanega dela in reprodukcija družbene neenakosti. *Teorija in praksa* 41, 5/6: 979–991.
 31. Šadl, Zdenka. 2010a. Skrbstveni deficit, neformalno plačano skrbstveno delo in politike usklajevanja dela in družine. *Teorija in praksa* 47, 1: 118–122.
 32. Šadl, Zdenka. 2010b. Globalizacija družbene reprodukcije: skrbstveni deficit in globalne verige skrbi. *Teorija in praksa* 47, 1: 138–155.
 33. Škabar, Tanja. 2000. Migracije žensk – primer slovenskih dojilj. Diplomsko naloga. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
 34. Škrlj, Katja. 2009. Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinka. V: Milharčič Hladnik, Mirjam in Mlekuž, Jernej. *Krila migracij: po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana: Založba ZRC. (143–168).
 35. Švab, Alenka. 2001. Družina: od modernosti k postmodernosti. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
 36. Švab, Alenka. 2006. Družinske spremembe. V: Rener, Tanja, Sedmak, Mateja, Švab, Alenka in Urek, Mojca. *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper: Univerza na Primorskem. (63–88).
 37. Tolstokorova, Alissa. 2010. Where Have All the Mothers Gone? The Gendered Effect of Labour Migration and Transnationalism on the Institution of Parenthood in Ukraine. *Anthropology of East Europe Review* 28, 1:184–214.
 38. Zaviršek, Darja, Leskošek, Vesna, Urek, Mojca, Urh, Špela, Sobočan, Ana-Marija. 2007. Socialno starševstvo kot ključni vidik sodobnih družbenih politik. V: Debeljak, Barbara in Urek, Mojca. *Socialno delo za enake možnosti za vse: Knjiga povzetkov*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
 39. Zaviršek, Darja. 2009. Med krvjo in skrbjo. *Socialno delo* 48, 1–3 (socialno starševstvo): 3–16.
 40. Zaviršek, Darja, Kobal, Barbara, Čacinovič-Vogrinčič, Gabi, Urh, Špela, Sobočan, Ana M, Smolej, Simona, Dremelj, Polona, Žiberna, Vid, Klun, Maja, Rezar, Irena. 2009.

- Postopki, organizacija in standardi na področju posvojitve. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani: Fakulteta za socialno delo.
41. Zaviršek, Darja. 2010. Etnizacija in patologizacija Romov in Romske skupnosti. *Socialno delo* 49, 2-3 (Romi): 85–97.
42. Zaviršek, Darja in Herath, Subhangi M. K. 2010. »I Want to Have My Future, I Have a Dialogue«: Social Work in Sri Lanka between Neo-capitalism and Human Rights. *Social Work Education* 29, 8: 831–842.
43. Zaviršek, Darja. 2012. Od krvi do skrbi: socialno starševstvo v globalnem svetu. Ljubljana: Aristej.
44. Zaviršek, Darja in Sobočan, Ana M. 2012. Mavrične družine grejo v šolo: perspektiva otrok, staršev in učiteljic. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Elektronski viri:

45. Navodila za pisanje diplomskega dela in opravljanje diplomskega izpita. Dostopno na: [http://www.fsd.si/mma_bin.php/\\$fId/2009111910353670/\\$fName/Navodilo+za+pisanje+dipl.+dela.pdf](http://www.fsd.si/mma_bin.php/$fId/2009111910353670/$fName/Navodilo+za+pisanje+dipl.+dela.pdf) (10.5.2012).
46. Gender and Migration: An Integrative Approach. Dostopno na: <http://www.ccis-ucsd.org/PUBLICATIONS/wrkg49.PDF> (25.2.2012).
47. <http://www.migrant-rights.org/> (19.04.2012).
48. Polnočni klub: Večno rejništvo ali posvojitev? <http://tvslo.si/predvajaj/polnocni-klub-vecno-rejnistvo-ali-posvojitev/ava2.72021098/> (12.5.2012).
49. Final Report Capacity building action towards Ukrainian local institutions for the empowerment of migratory and social-educational policies on behalf of children, women and local communities. Dostopno na: <http://www.childrenleftbehind.eu/wp-content/uploads/2011/11/Final-Report-ITA-UKR-project-IOM-Italy.pdf> (4.4.2012).

10 PRILOGE

POGOVOR Z VERO SULIČ

O aleksandrinkah vas je verjetno že kdo spraševal, mene pa zanima, kako je bilo, ko ste bili vi otroci in je vaša mama odšla v Egipt.

Iz naše vasi so šle skoraj vse ženske v Aleksandrijo. Mama je imela 18 let, ko se je zaljubila v enega iz sosednja vasi. Poročila sta se in imela hčerko, ki je starejša od mene 6 let. Doma je bila revščina in mož od mame, ki ni bil moj oče, se je odločil, da bo šel v Ameriko delat. Ko je odšel, se ni preveč zanimal za dom in ni pošiljal domov denarja. Mama ni mogla več, imela je še tudi starše in je bilo nekaj nujno za ukrenit, da se bodo preživljali. Pustila je svojo hčerko pri noni in nonotu in odšla v Egipt, kjer je delala kot Madam de companjon. Tam je spoznala enega moškega, s katerim je imela potem mene. Nikoli mi ni hotela povedati, kdo je bil moj oče. Z otrokom dol ni mogla delat in se je zmenila z nonotom in nono, da me bodo pazili. Iz Egipta me je prinesla ena druga ženska, niti ne moja mama. Imela sem eno leto, prej pa sem bila dol pri nunah. Ena žena me je prinesla domov. Rekla sem: »Škoda, da me ni vrgla v morje.« Veste, kako je – z mamom nisem živela, očeta nisem imela. Nisem imela nobenega. To je bilo kruto moje življenje. Iz naše vasi jih je več takih in niti nočejo pripovedovat, ker je hudo, je resnično, a je žalostno. S sestro sva potem živeli pri nonotu in noni, vendar sta začela pešat in najprej je nono umrl in potem je še nona oslabela. Jaz se tega ne spomnim. Potem je prišla spet mama in je rekla, da bo starejšo hčerko odpeljala v Egipt in da bo mene dala v varstvo drugi družini v vasi. Takrat sem imela nekje tri leta, ko sem šla k tisti družini, kjer sem živela 18 let in tam so me oni vzeli. Mama je imela nekaj zemljišča in so se potem oni s tistim malo preživljali. Mama je bila lepa, samo malo lahke pameti. V Egiptu je pri gospodarjih spoznala drugega moškega, ki je delal tam za šoferja in je z njim zanosila, ko sem jaz zvedela, da je bila mama že tretjič noseča, mi je bilo hudo, takrat sem bila stara že 16 let. Moja sestra, ki je delala v Egiptu, se je dobila z mamom in ji rekla, da je slišala, da je noseča in da je žalostno pri teh letih in ne želi, da je še tretja z drugim očetom. Mama pa ji je takrat dala dve klofuti in rekla, da se ne more tako pogovarjat z njo.

Kako bi opisali vašo družino?

Moje otroštvo in vse je bilo tam pri družini Furlanah, nisem živela pri moji družini. Rojena sem bila dol (v Egiptu), potem sem živela tu s starimi starši in od tukaj so me peljali k oni družini. Tako da nisem imela jaz svoje družine. Potem ja, kasneje, ko sva si ustvarila svojo družino z možem, oni so bili moja družina. Prej sem imela občutek, kot da nimam družine.

Kaj je pomenilo za vas, da ste živeli z družino Furlan?

Ne morem nič reči, družina, pri kateri sem živela, je bila v redu, jaz sem bila tri leta in pol stara, ko sem prišla tja in sem njim rekla mama in tata, otroke pa sem klicala po imenu. Mamo in očeta, se pravi oskrbovalce, sem tikala, ko je moja mama prišla gor in smo se tako pogovarjale, sem njej rekla vi in ji ni bilo prav. Je rekla: »Njej rečeš ti in jaz, ki sem prava mama, mi rečeš vi.« In sem ji rekla: »Tisti, ki mi je dal kruh in mleko, tisti mi je obstal.« Je bila kmečka družina, zelo pridni, zelo delovni, je bilo treba delat, je bila kriza za jest, samo smo imeli živino, nismo bili lačni. Ampak je bilo pa hudo. Ena moja kolegica noče nobenemu o tem govorit. Ona je bila isto tako kot jaz, samo je imela tukaj svojo družino. Samo jaz ti povem, jaz tukaj nisem imela ne brata ne sestre, ne matere ne očeta. Jaz sem bila čist revčka. Dobro, da sem jaz bila takšen karakter, zmeraj živa in družabna, včasih, ko sem bila sama, sem si tudi zmislila in sem jokala, jokala, da se nimam nekomu potožiti. Manjkalo je moje. Jaz ne morem reči, da je mene mama počesala in pobožala, to ne morem reči. Ta, pri kateri sem živela, so skrbeli za mene, ampak to ni bilo to. So pa zelo pazili, da nebi šla v kakšno slabo družbo, da nisem ponočevala, so imeli zelo strah nad mano, da se mi ne bi kaj zgodilo, ker nisem bila njihova. Jaz se spomnim, moja kolegica je na božič po maši je rekla: »Vera, pridi ti danes k nam na kosilu, mama bi te rada malo počastila.« Ti jaz ti povem, sem bila tako zadovoljna, da me je povabila tja. Prej, ko sem šla proč, se mi je strlo jokat tej mami od moje kolegice, da kako so z občutkom to naredili, kako je bil meni lep ta božič, ki so me povabili, da sem bila tam lepo sprejeta in sem se toliko zahvaljevala, da je ta žena jokala in je rekla Rožici svoji hčerki: »Vidiš, kaj pomeni imat mamu inu tatu. Ona nima nobenega in to občuti.« In še danes občutim to. Takrat sem bila tako zadovoljna in sem rekla: »Kdaj se bom jaz včakala, da vas bom povabila nazaj?« To je bilo strašno hudo, jaz nisem mogla mojih prijateljic, prijateljev peljat k njim domov k tej družini, ker nisem bila njihova. Hudo je bilo. Ko je prijateljica razlagala, da bodo krasili drevešček, saj sem jaz tudi gor delala z veseljem in vzdušjem, ampak ni bilo tistega, ni bilo tiste sreče v meni, delala sem vse pri drugih, niso bili

moji. Čeprav so me spoštovali in imeli rada. Ja, tako je bilo, ni kaj, težka je bila. Ta občutek sem imela, je bil grd. Ne boljše ne niti govort, ker je hudo. Hudo mi je bilo živeti pri drugi družini pri živi materi in brez očeta, za katerega še danes, pri 82 letih, ne vem, kdo je.

Kako ste vzdrževali stike z mamo?

Mama je pisala pisma, so bili stalno kontakti s to družino, kjer sem živela. Jaz sem ji pisala bolj malo, pisala sem ji npr. kaj delam, da hodim v šolo, da sem precej pridna, stalno pa so si pisali z družino, spomnim se, da je mama večkrat pisala tej gospodinji: »Prosim, dajte Vero učiti delat«.

Kaj so vam ti stiki pomenili?

Meni ni bilo nič kaj dosti do tega, ko sem videla, kako nas je pustila, kako smo bili prepuščeni drugim. So prihajali tudi paketi, na začetku več, potem pa vedno manj, ker je imela že drugo hčerko na poti in je nas malo popuščala. Hudo je bilo, ker nam ni mogla dat nič, je imela tretjo hčerko in je bilo vse za njo, ona je živela pri njej, pri nunah, hodila v baletno šolo, ona je imela vse, kar je pripadalo dat otroku.

Kako je bilo, ko je mama prišla nazaj?

Jaz moje mame nisem poznala, kar po slikah. Prvič sem jo spoznala, ko sva z mojim možem iz vinograda peljala drva in tako na daleč sem zagledala dve ženski in so kričali, ki so me videli, da gremo: »Vera, Vera moja, sem tvoja mama, sem tvoja mama.« »O Marija,« sem rekla, jaz sem se bojala, da mi bo slabo, tako je bilo hudo se srečati pri 23 letih z mamo. In je rekel moj mož: »Beži, beži ji naproti, kaj češ.« Jaz sem šla, samo, veste, mi ni bilo. In je jokala ona in jaz. Tisto srečanje je bilo strašno hudo. Iz dneva v dan smo jo čakali, da pride, da bo na moji poroki. Spomnim se, ko sem bila mičkена, ki sem ji pisala, sem rekla, v pismu: »Mama, prite vsaj enkrat, da se bomo videle in da se bomo spoznale, da bom lahko rekla, katera je moja mama.« In je odpisala, da bo prišla. Bili so tudi taki časi, da je morala iti. Tudi tukaj je sosedka imela mamo, ki je šla in ni skrbela zanjo in ne nič, kakšen krat ji je pisala in, ko je prišla na obisk, je pritekla ta hčerka k meni in je rekla: »Skrij me, jaz jo nočem videt.« Jo ni hotela videt, je bila ena srd, ena reč noter v sebi, ker ne moreš za povedati. Potem je prišla, mi je prinesla obleko za poroko. Samo poroka ni bila nič kaj lepa, je bilo vse skupaj preveč težko. Ko je mama bila doma, je šla en dan do te družine, ki je skrbela za mene, in je

prišla domov in rekla: »Hvala bogu, sem bila gor na kosilu in smo uredili, smo naredili obračun vsega.« Je rekla: »Poglejte to listu.« Vsake nogavice, vsake vezalke čevljev, vsaka telovadna copata, vse je bilo pisano na listu, koliko je stalo. Ko sem jaz videla tisti list, jaz ti povem, da sem takrat mislila, da mi bo slabo. Mama je pošiljala denar, zmeri ni mogla in oni so mi kupili in so pisali, da bomo to mi vrnil, ne. Vedela sem, da zapisujejo, vendar nisem vedela, da je tega toliko. Mi je bilo slabo. Je rekla mama: »Saj ni bilo dosti.« Mož je rekel: »Seveda ne, kako ni bilo dosti?« Potem sva plačevala midva z možem vsaki mesec malo. Je bila kar lepa butara. Smo vse uredili, ampak je bila težka reč. Jaz sem imela eno življenje kruto, prav težko, težko. Mož je bil zelo dober in smo vse preživeli.

POGOVOR S SILVOM FURLANOM

O aleksandrinkah vas je verjetno že kdo spraševal, mene pa zanima, kako je bilo, ko ste bili vi otroci in je vaša mama odšla v Egipt.

Moja mama je odšla v Egipt. Ko sem jaz imel 9 mescev, me je pustila pri sosed, ona je šla v Egipt. Nisem nikoli vprašal, samo verjetno je bila dojilja. Kot majhnega me je še dojila in je potem šla dol, ker dojilje so bile plačane zelo dobro. Potem je prišla domov, ko sem jaz imel 5, mogoče 6 let, toliko da se je ravno spomnim, je bila doma 2 mesca in potem je spet šla nazaj in se je vrnila, ko sem imel jaz 16 let. Vmes je bila revščina, lačni smo bili. Mi smo bili na domu od tate, tata je ostal doma. Ko sem bil jaz rojen, je bilo 12 članov v hiši, sta bili dve sobi in štala in je bila primorana it, ni bilo kaj. Takrat je bila taka doba, da se je moralo it. Mama me je pustila pri sosed, ki je imela tudi punčko dva mesca starejšo od mene in je tista dojila njo in mene, ko sem malo odrasel, me je vzel nono domov. Potem smo živeli z nonotom – jaz, tata in dva njegova brata in sestra, ki je bila starejša od mene 9 let. Oče je hodil v službo, je bil pismonoša in sestra se je poročila, ko je imela 17 let, in pri hiši smo ostali samo moški. Tata in nono se nista ujemala in potem smo šli s tatom na drugo stanovanje. Smo se selili dvakrat, enkrat na stanovanje, dokler mama ni kupila hiše, in potem smo šli v hišo. Tata je rad popival in to je bilo dosti krivo, da se nista razumela.

Kako bi opisali vašo družino?

V družini smo bili oče, sestra in še dva brata in nono – do ene dobe, potem se s tatom nista ujemala in smo se odselili. Ko smo se odselili, sem jaz še zmeraj hodil k nonotu. Nono je zelo skrbel za mene, tudi tata me je imel rad, samo je precej pil, on je bil pismonoša in je hodil od hiše do hiše in en kozarec tam, en tam in tako. Tudi sestra je veliko skrbela za mene, je bila 9 let starejša in, dokler se ni poročila, je bila ona glavna in je nadomestila mamo. Sestra se je odselila v bližino in je prišla še dosti pomagat in potem, ko je mama kupila hišo, smo se vsi vselili v hišo. Ko je mama prišla domov, je sestra dobila drugo hišo in je odšla, ker smo imeli potem mamo doma. Mama je šla, ko sem bil že zelo majhen in tega nisem občutil. Revščina pa je bila, še za kuhat nismo imeli kaj.

Kaj je za vas pomenilo, da ste živeli z očetom, sestro in nonotom?

Najbolj se spomnim revščine.

Kako ste vzdrževali stike z mamo?

Tata je pisal pisma z njo, jaz ji nisem pisal nikoli.

Kaj so vam ti stiki pomenili?

Nič nisem občutil, ko sem videl, da je prišlo pismo, ker sem že bil od majhnega tako.

Kako je bilo, ko je mama prišla nazaj?

Mama se je pri 16 letih vrnila za zmeraj domov, ko je prišla domov, ni bil občutek nič posebnega, smo se pozdravili. Me je tako mičkenega pustila in brez da bi kakšno reč občutil, občutil sem lakoto, a to, da bi rekel, da mi manjka mama, to ne.

Kakšen je bil odziv mame, ko vas je videla po dolgem času?

Ni končala me stiskati, jaz pa več kot toliko nisem čutil, ne vem.

Kakšen odnos ste imeli z mamo, ko je prišla nazaj?

Tako je, nisem imel nobenega občutka, je bila mama, sem jo spoštoval in vse, in me je tudi ona imela rada, samo ni bilo tisto od majhnega, da imaš mamo ob sebi, ni isti občutek. Težko se je privadit, sprejet.

Je mama govorila o življenju v Egiptu?

Govorila je, ker ji je stalno ena ženska pisala, sta si zmeren dopisovale, je imela tudi sliko od nje in potem sem jaz predvideval, da je bila od majhnega že z njo in je bila dovilja, pogosto so si pisale in večkrat je rekla tudi kaj od nje in kako jo je imela rada.

Je oče podpiral mamo pri njenem odhodu?

Kot otrok se tega ne spomnim, samo je bila taka revščina, da drugače ni bilo za preživet. Okolica sama je nekako vplivala na to, da so šle. Je rekla tašča, si vidu ono, ki pošilja domov sovde.